

A BALATONI FÜRDŐKULTÚRA KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A DÉLI PARTRA

A balatoni fürdőskultúra kialakulásában két faktor dominanciája emelkedik ki, amely két nagy részre bontja e kultúra kialakulásának helyét és időrendjét.

Egyik ága a gyógy- és termásvizek mellett bontakozott ki. A gyógy- és termásvizek jelentősége a XVII–XVIII. században fokozódott, s később a helyi fejlődés dinamikája arányában növelte a helyi fürdőzés kapacitását. Pl.: Hévíz, Balatonfüred. A másik ága, az ún. hidegvizes fürdőzés, közvetlenül a Balaton vizére települve a part mentén alakult ki a XIX. század hatvanas éveitől kezdődően.

A fentiekből következik, hogy a balatoni fürdőskultúra területi elhelyezkedése a természeti tényezők függvénye. Fejlődéstörténeti feldolgozásához feltétlenül hozzátartozik a balatoni táj részekre történő bontása annak érdekében, hogy megközelítő pontossággal határolhassuk körül a Balaton mezo táját, s az e területen kialakult fürdőskultúra helyét és kiterjedését. Erre azért van szükség, mert a táj fejlődéstörténetének feldolgozása során nagy eltérések figyelhetők meg az egyes kutatók által összeállított szakmai anyagok kibontásának topográfiájával kapcsolatban. A területi kiterjedés eltérő megítélése a tartalmi anyag kibontásának különbözőségéhez vezet. Ez tapasztalható a fürdőskultúra történeti fejlődésének megítélésében is.

A Marosi S.–Szilárd J. balatoni tájmeghatározását azért fogadtam el, mert ezt tartom a legpontosabbnak, amelyből a közvetlenül nem kapcsolódó tájak természetesen hiányoznak.

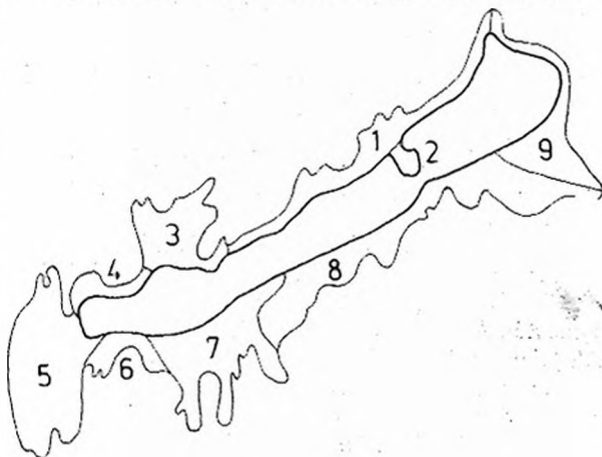
Marosi S.–Szilárd J. a Balaton mezo táját a következő tájakra bontotta:

1. A balatoni Riviéra.
2. A Tihanyi-félsziget.
3. A Tapolcai-medence.
4. A Keszthelyi-hegység D-i előtere, a Riviéra folytatása.
5. A Zalatorkolat környéki terület (Kis-Balaton).
6. A Marcali-hát É-i domblábi lejtős síkja.
7. A Nagyberek.
8. Külső-Somogy-dombság domblábi lejtős síkja Balatonboglár és Siófok között.
9. A Mezőföld meredek peremsávja Siófok és Balatonfűzfő között.¹

A Marosi S.–Szilárd J.-féle felosztás a Balaton és környékének kiterjedését mutatja be, s egyben a balatoni fürdőskultúra térbeli elhelyezkedésének is kijelöli a határát. Ezt a felosztást elfogadva az e területen kívül eső tájak régészeti és egyéb maradványaiból csak gondos mérlegelés útján vonhatunk le megfelelő következtetéseket mindenfajta történeti áttekintéshez a balatoni fürdőskultúra kialakulása és fejlődéstörténeti relációiban.

A természeti tényezőkre épülő, két részre osztható – térben és időben változó – fürdőskultúra fejlődéstörténete eltérő vonásokat mutat. Nem említem most azokat a lehetőségeket, amelyek következtében a Balaton vidék gyógyhellyé vált: kirándulás, sport, turizmus, légfürdőzés stb.

A balatoni fürdőskultúra fejlődésében az eltérés természetes módon kapcsolódik a gyógy- és termásvíz területi elrendezéséhez, illetve a Balaton tó vizéhez. A gyógy- és termásvizek felhasználásának kezdete az emberiség legrégebbi történetéhez, míg a hidegvizes kul-

A Balaton táj határa és felosztása
(Marosi S.-Szilárd J.)

1. MAROSI S.–SZILÁRD J.: Balaton menti tájtypusok ökológiai jellemzése és áttekintése. Földrajzi Értesítő. 24. évf. 4. füzet.

túra, a mai értelemben vett balatoni fürdőkultúra kialakulása, a tőkés társadalmi fejlődés bizonyos mértékű föllendüléséhez kapcsolódott.

„Az ásványvizek gyógycélokra való felhasználásának jeleit már az emberiség történetének legrégibb emlékei között megtaláljuk. A hatásossághoz fűzött magyarázatok a korszaknak megfelelően változtak, de a hatásosság maga változatlanul megmaradt. Egyes gyógyvizekről már az ókori görögök helyes megfigyelésekkel rendelkeztek... A középkor vallásos szelleme is megtalálta kapcsolatait a »csodatevő« forrásokkal.”²

A balatoni táj fejlődésének első nyomai – a Lovas község mellett levő 70–80 ezer éves „Szeleta kultúra” és a Ságvár környéki 17–19 ezer éves „gravetti kultúra” – az őskőkorszakig vezethetők vissza.

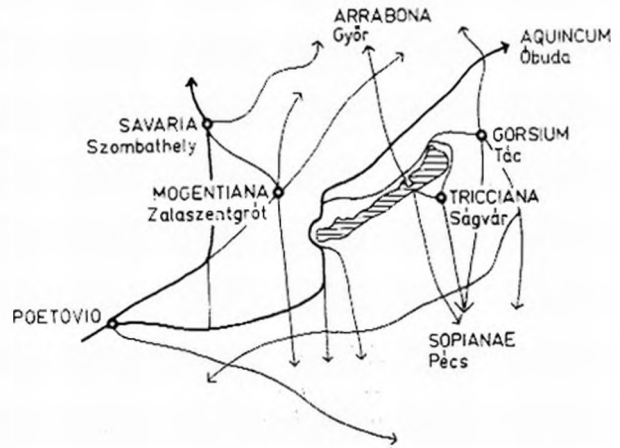
Keszthely, Kenese, valamint Bézsénypuszta és Siófok között alakult ki az újkőkorszakban az ún. „péczeli kultúra”. A Balaton vidék a történelem előtti időszakban folyamatosan lakott terület lehetett. Az állandó telephelyek kialakulását a halbőség, a vadászatra alkalmas terület, az állattenyésztés és a földművelés adott feltételei biztosították. A környező erdők a fával történő ellátásnak, a szedegetésnek, a gyűjtögetésnek és a vadászatnak kedveztek.

Az állandó településeknek bizonyos védelmet nyújtott északon a Balaton és a Bakony rengetege, délen a Balaton mocsaras berkei, s a Külső-Somogy északi területét borító sűrű erdő. A termelőerők fejlődésének lehetőségét a terület biztosította, s így nem vált szükségessé a vándorlás:

- szedegetés, gyűjtögetés, halászat, vadászat;
- szűrőbotos, ásóbotos, kapás földművelés, kisállattenyésztés;
- állattenyésztés, földművelés, de továbbra is jelentős a szedegetés, gyűjtögetés, halászat, vadászat.

A földvárak a bronzkor utolsó szakaszában, s főleg a korai vaskorban jelennek meg. Közülük a tihanyi földvár volt a legjelentősebb. A kelták először a Tapolcai-medence környékén, majd később a Balaton déli partján telepedtek le. A római kor jelentőségének megítélésével kapcsolatosan a vélemények eltérnek egymástól. Azonban valamennyi hangsúlyozza a római idők jelentős építkezéseit, útjait, földművelését, szőlőtermesztését stb. Az egyik probléma a Balaton-part forgalmi viszonyainak megfelelő megítélésével kapcsolatos. Az az állítás, miszerint a rómaiak az Alsó-Pannóniát Felső-Pannóniával összekötő út Poetovio és Aquincum között húzódó szakaszát a Balatoni-felvidéken építették ki, s a fő felvonulási irányuk ÉK felé a tó partja volt, nem bizonyítható (Szigeti, Károlyi). Az még kevésbé, hogy a tó déli partján épült fontos római út nagyforgalmú lett volna.

A Dunántúli római kori úthálózatát ábrázoló Sági Károly által készített vázlatról pontosan megállapítható, hogy a Balaton környékén egy római főútvonal

A Balaton környékének úthálózata a római uralom idején
(Sági K. nyomán)

Poetovióból a Kis-Balatont délről megkerülve a Zala-torkolatnál Fenékpusztára irányába vezetett, s már itt eltávolodott a Balaton partjától, hogy kikerülhesse a Keszthelytől ÉK-re levő és a Tapolcai-medencében kialakult vízenyős, mocsaras területeket. Majd a Tapolcai-medence északi részén keleti, ÉK-i irányba fordulva, a Tapolca–Nagyvázsony–Veszprém közötti törvonal mentén keletkezett süllyedék irányát követve kapcsolta össze Aquincummal Alsó-Pannóniát.

Ebből ágazott ki Tapolca környékén egy, az előbbinél jelentéktelenebb római út, amely először kb. Kővágóórs magasságában haladva távolabb volt a Balaton partjától. Később Aszfó, Balatonfüred, Fűzfő települések irányát követve került a Balaton partjához közel, s Gorsiumba (Tác) vezetett.

Ugyanígy fontosságú római utak indultak Sopianae-ből Somogy déli és nyugati részét érintve Fenékpusztára, a megye keleti részén, illetőleg a megyehatárokon túl is a mai Szántód, illetőleg Tricciana (Ságvár) irányába. A Balaton partján – a Balaton tájhoz tartozó területen – két fontos település volt. Nyugaton Fenékpusztára (Castrum Valcum), délen – Siófokhoz közel – Ságvár (Tricciana). Annak ellenére, hogy a római főútvonal nem a Balaton partján vezetett, megindult a fejlődés a Balatoni felvidéken. A rómaiak földet műveltek, szőlőt termesztettek, villákat építettek, s a völgyzáró gátak segítségével malmokat hajtottak. Ezek a tények azt igazolják, hogy a római korban egyre népesebb, s gazdasági szempontból egyre jelentősebb a Balatonfelvidék. Az itt talált jó ivóvíz és a termálvizek mellé szívesen telepedtek le a római légiók veteránjai.

A Sopianae (Pécs) központból kiinduló útvonalak közül több érintette a Balaton nyugati vagy keleti részét. Az egyik Barcs környékén fordult északi irányba, s a megye nyugati részét érintve Balatonszentgyörgy

2. SCHULHOFF Ö.: Magyarország ásvány- és gyógyvizei. Bp. 1957. 701. l.

körül kapcsolódott a Poetoviót Aquincummal összekötő úthoz. A másik út Kaposvár és Dombóvár között vezetett a Kapos folyón keresztül, Szántódon át Tihany, Arrabona (Győr) felé. A harmadik római út Dombóvár környékén vált ketté. Az egyik Gorsiumot érintve Szőnyénél kapcsolódott a Duna vonalát kísérő úthoz, a másik Tricciánán át Szántódra. Ez utóbbi Ságvárnál kettéágazott, az egyik Szántódra, a másik a Balatont keletről megkerülve Veszprémbe vezetett, s itt kapcsolódott a Tapolca–Gorsium közötti forgalomhoz.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a Balaton partján közvetlenül sem északon, sem délen nem vezetett fontos római út, s főleg a déli part mocsaras, lápos berkei akadályozták a hadi- és közlekedő utak kiépítését.

A Balaton mezo tájához tartozó területen kialakult két fontos település – Fenékpusztá és Ságvár – a jó átkelőhely pozíciójának köszönheti fejlődését, illetve a fontos útvonalak találkozásának.

A Balatonfelvidékhez tartozó Riviérán a római uralom egy későbbi szakaszában meginduló fejlődés (Probus, Galerius stb.) a mezőgazdaságot, a szőlőgyümölcsstermesztést érintve lehetővé tette a települések kialakulását. A több völgyzárógát építése a vízszabályozási munkák megindulását is jelzi, s mutatja, hogy az irtványtelepülések következtében az erdőt visszaszorították, s hogy a termelés céljából vagy biztonsága érdekében a mocsaras, zizenyős területek lecsapolásához fogtak. A völgyzáró gátak lehetővé tették az útvonalak kiépülését is.

A Balaton mellett talált római villák viszonylag nagy számából következtethetünk a népesség számára és a népsűrűsége. Azonban az egyszerű római lakóház szalmatető, vályogból készült építménye nem maradt fenn, s így feltételezéssel állapítható meg a magasabb népsűrűségi érték.

A római villák nagyobb része nem az üdülés és fürdőzés céljait szolgálta, bár a balócapusztai római korból származó maradványok az előkelő életmódról tanúskodnak (mozaikpadló, freskók). *Olyan arányú lehetett itt a fürdőkultúra kialakulása, mint amilyen arányokat mutat a római villák építkezése a tengerparton.*

S ha a balatoni fürdőkultúra kialakulásának nyomait a római időkben keressük is, tudnunk kell, hogy az ember környezetével dinamikus kölcsönhatásban van, s ha „... az ember és a környezete fizikai, kémiai és biológiai tényezői egyensúlyban vannak, akkor ez biztosítja a »komfort« miliőt és a jó közérzetet”.³ Ha a „komfort miliő” és az ember közötti kölcsönhatások csökkennek vagy deformálódnak, s emiatt a jó közérzet megszűnik, szükségszerű annak visszaállítására törekedni. Ez a folyamat a történeti fejlődés későbbi szakaszában, s főleg a tőkés társadalmi fejlődés folyamatában tapasztalható.

„Ma, amikor a felfokozott iparosodás és az urbánus élet a lakosság nagy többségét egyoldalú életmódra kárhoztatja, rendkívül fontos szerep jut a Balatonnak

a sport, a testedzés és a szórakozás, üdülés révén. A városi ember pszichikai ingergazdagságban és fizikai ingerszegénységben, tehát »biomonotóniában« él. Ennek következtében elszokik a külső időjárási ingerekkel szembeni alkalmazkodástól. Könnyebben meghűl, könnyebben fertőződik, a mozgásszegénység miatt székrekedésben szenved, étvágytalansággal küzd. A fokozott koffein-, nikotin-, alkohol- és gyógyszerfogyasztás neuraszténiássá, idegessé teszi. Ez az állapot nemcsak az egyén munkaképességét, hanem a társadalom termelékenységét is sújtja.”

„A városi biomonotónia által okozott károsodás megszüntetésére egyetlen módszerünk az üdültetés. Az üdültetés nem más, mint a mesterséges környezet következtében reakcióképességében megváltozott szervezet regenerálása a természetes környezeti ingerek segítségével.”⁴

A rómaiak idején a különböző tényezők egyensúlya még nem bomlott fel, kapcsolatuk a természetes környezettel intenzív volt, ezért a balatoni fürdőkultúra kialakulását a római időkre visszavezetni nem lehet.

A BALATONI FÜRDŐKULTÚRA FEJLŐDÉSE A KÖZÉPKORBAN

A Balaton mellett kialakul történeti fejlődés egyes korszakainak emlékei a táj szoros tartozékai. A természetes táj lassú átalakulása megkezdődött. De az ember és a természet kölcsönhatásai nem csökkentek és nem deformálódtak. Ezért nem lehet azt állítani, hogy egy valamilyen fejlettségi szintű fürdőkultúra kialakult volna az ókorban vagy a középkorban, kivéve a gyógyító hatású gyógy- és melegvizet. Mégis ezeknek a koroknak a jellegzetes, látható maradványai hangulatosabbá, változatosabbá, érdekesebbé tesznek egy-egy tájat, amelyek a turisztikának, a kirándulásnak központjai, irányai, állomásai lehetnek.

Vagyis a régi korok történelmi, néprajzi, régészeti maradványai, jellegzetességei – a mai fürdőkultúra kialakulásának helyén – nélkülözhetetlen kiegészítővé válnak a település arculatában, történelmi hátteret képeznek, s közvetlenül is szolgálják a gyógy- s üdülőhelyek »komfort miliő« hatását a reakcióképesség regenerálásában. Valamely település csak akkor válhat gyógy- és üdülőhellyé, ha a gyógyulásra, üdülésre, fürdőzésre alkalmas tényezők (gyógyvíz, termálvíz, hidegvíz, turisztika, kirándulás, tiszta levegő, csend stb.), s a vendégek fogadására, elhelyezésére, kiszolgálására a szükséges infrastruktúra megtalálhatók.

A rómaiakat 433 körül a hunok váltják. Ezt igazolják a Keszthely környékén talált leletek is. Majd az Attila halálával felboruló hun birodalom helyébe a keleti gótok lépnek a Balaton környékén született Nagy Teodoric királlyal az élen.

A hunok és a keleti gótok uralma közé ékelődött Avitus 455-ben végrehajtott hadjárata Fenékpusztá, Aquincum irányába. Fenékpusztán egy elég jelentős

3. Uo. 192. l.

4. Balaton Monográfia. Bp. 1974. 194. l.

utánpótlási központot építettek ki. A nyugatrómai császár uralma nem tartott sokáig, s így célját – Pannónia visszacsatolása a birodalomhoz – nem érthette el. Feltételezhető, hogy gepida támadás érte őket, amelynek nem tudtak ellenállni.

A keleti gót uralom valószínűleg a VI. század elejéig tartott. Kezdetéről a „Balaton monográfia”-ban a következőket olvashatjuk: „Az egyik győzelem után – írja Jordanes –, lovas futár vitte a hírt Valamer közép-ső öccsének, Thiudimernek, aki a lucus Pelso körül telepedett le népével. A Pelso a Balatonnal azonos, itt élt tehát Thiudimer népe. A lovas nép aznap elérte Thiudimer szállását. . . Valamer követe lovat is cserélhetett, ugyanis Thiudimer és Valamer népe között telepedett le a legkisebb testvér, Vidimer. A győzelmi hírnök óriási öröme érkezett Thiudimer szállására, aznap adott életet ugyanis Thiudimer Erelivea nevű ágyasa egy fiúnak, aki később Nagy Theodorik néven lett ismert.” Feltételezhető, hogy a nagy esemény színhelye is Fenékpuszta volt.

A keleti gótok Itáliába történő vándorlását a longobárdok letelepedése követte, majd az avarok következtek. Az előbbi a vörsi és keszthelyi, az utóbbit a nemrég Zamárdiban talált sírok is igazolják. Legnagyobb temetkezési helyeik Keszthely környékén kerültek elő, a sírleletek emlékműanyagának gyűjteménye az ún. „keszthelyi kultúra”. Ismeretesek leletek Papkeszi, Lovas, illetve a déli parton Balatonboglár és Balatonberény környékéről is. A 700-as évek végén indított frank támadás 803-ban az avarok vereségével végződött, s Dunántúl a frank birodalom tartománya lett.

Bár a fenékpusztai erőd még az átkelés biztosítását szolgálta, de a Hévízi-völgy fokozatos feltöltődése, láposodása miatt, a jobb közlekedés céljából új utakat építettek, s ennek biztonságát szolgálta a Zalaváron épített várszigeti erőd. A Mocsárvár néven (Mosaburg) ismert erős várat a Nyitrából elűzött Pribina szláv (morva-szláv) fejedelem építtette, akit balatoni fejedelem néven is emlegetnek.

A szlávok az avarok idején telepedtek le először a Balaton mellett, s számuk csak a frank háborúk miatt megritkult lakosság munkaerő-pótlása céljából növekedett, amelynek fokozása a frank birodalomnak érdekében állt. A IX. században délszlávok települtek ide. A szláv települések közül Zalavár volt a legjelentősebb. A három templom közül az elsőt 845-ben a salzburgi érsek szentelte fel, s egy ismeretlen salzburgi krónikás írta meg 871-ben e táj történetét a 800-as évek első feléről.

A szlávok letelepedésével egyidőben (IX. század) a frankok a bajorok betelepülését is elősegítették.

A honfoglaló magyarok a Balaton mindkét partját megszállták, s a fejedelem – Árpád – és a legnagyobb hatalmú vezérek nemzetségei jelentős birtokokat hasítottak ki a Balaton környékén.

Északon a Kál horka (harka) a szép Káli-völgyet és medencét szállta meg, amely észak felé feltételezhetően a Kálomis-tóig terjedt. Káli-medence, Káli-völgy, Kálomis-tó, Szentbékáll, Mindszentkál, Köveskál s a török idők alatt elpusztult települések tartoztak ide.

A Szalók nemzetségnek Veszprém területe jutott, s ők voltak azok, akik a balatoni tájhoz közelebb jutva lassan meghódították azt. Őskü neve utal erre a tényre.

A Kesziek nevét két egymástól jelentős távolságban levő település őrzi. Gyulakeszi a Csobánchegy nyugati lábánál, Papkeszi a Séd folyó völgyében (Balatonfűzfőtől keletre).

Besenyő településre enged következtetni a Keszthely-hegység nyugati lábánál Csersegtomaj, a Tapolcai-medence északi, északnyugati kijáratánál Lencsetomaj, a Badacsony keleti lábánál Badacsonytomaj, a Tapolcai-medence délnyugati kijáratánál Balatonederics, s délen a fonyódi Várhegytől délkeletre elterülő Fekete- és Fehérbézsény puszták.

Lehel (Lélu, Léló, Lél) a somogyi parton található szállásra. Valószínűleg ezt őrzi Balatonlelle elnevezése.

A honfoglaló és kalandozó törzsek vezéreinek nevét Őrs, Szalok, Vászoly, Jutas, Fajszt települések nevében találjuk meg.

A Balaton körül a XI. században már királyi birtokok vannak, s a három vármegyéhez tartozó Balatonparton sok település keletkezett a XI–XII. században: Keszthely, Szigliget, Tihany, Füred, Almádi, Kiliti, Zamárdi, Szárszó, Lelle, Berény stb.

A vármegyék központjai – Zalavár, Veszprém, Somogyvár – egyben a királyi birtokok igazgatási központjai is. I. István hatalmának megerősödése után a jelentős birtokadományozás következtében a veszprémi püspökség, a veszprémi káptalan és az apácakolostor birtokai a Balatonig értek. A pannonhalmi apátság Tapolca környékén és a déli parton kapott területet. Az 1019-ben alapított zalavári bencés apátság is voltak birtokai a Balaton mellett.

Az 1055-ben I. Endre által alapított tihanyi bencés apátság birtokai északon nagyjából Füred, Gács, Révfülöp, a Káli-medence, Vászoly, Szöllős vonalával határolhatók körül. Délen a Boglár, Kiliti közötti terület tartozott az apátsághoz. Az alapítólevélben jelölt „FUK” a mai Siófoknak felel meg, amelynek a Balaton lefolyása s a hajózás szempontjából volt jelentősége.

A Balaton mellett levő lakosság egyházi és királyi szolgáncjai a földművelés, állattenyésztés, szőlőtermesztés, halászat mellett kézművességgel is foglalkoztak: bőrfeldolgozás, malomipar, kőfejtés (mészégetés, malomkő), szűcs, vasolvasztás. Az itteni egyházi központok révén az egyházi műveltség is elterjedt.

A Balaton latin neve helyébe – lucus Pelso, Peiso – a „Balaton” lép, amellyel I. István 1024. évi adománylevelében találkozunk először.

Bár a tatárjárás következtében nagyobb pusztításról nem tudunk, mégis jelentős következményei voltak az itt is sorra épülő váraknak, illetve annak, hogy a korábban épült várak védelmét megerősítették. Északon: Veszprém, Zalavár, Tátika, Sümeg, Tihany, Szigliget, Csobánc, Hegyesd, Rezi, Vázsony, Zádorvár, Győrök, Papkeszi, Keszthely, Szentgyörgyvár. Délen: Somogy-

vár, Kereki (Fehérkövár), Lak (Öreglak), Fonyód, Csillogvár, Bagolyvár, Siófok (a török időben).

A tatárjárás után épült várak először a vidék lakosságának a védelmét jelentették, később a feudális nagybirtokosok hatalmi növekedésének központjai lettek, Mátyás központi hatalmának megerősítéséig. Ezekben a századokban a Balaton vidék fejlődése lényeges eltérést nem mutat az országot érintő általános fejlődéstől.

Mátyás király halála után (1490) Vitéz János veszprémi püspök Miksa császárnak adta át Veszprémet és Sümegyet, ettől remélve egy magasabb pozíciót. Tihany behódolt a németeknek, Miksa katonáival elfoglalta Nagyvázsont (Vázsonykő), ostromolta Rezi várát, megtámadta és feldúlta Fehérkő várát is. Csak Somló és Csobánc vára állt ellent Miksa hadainak.

Az elkészült várak védelmi jelentősége a török támadása miatt fokozódott. A Balaton környék várai ahhoz a végvári erődrendszerhez tartoztak, amelyek Légrad, Zala, valamint Veszprém stb. vonalon épültek ki. A törökök Fokról indították támadásaikat a Balaton átkarolása, illetőleg a hadi naszályok révén az északi parton történő rablás céljából.

Ebben az időben egy hajó kikötő már létezett Siófokon. Erről Tóti Lengyel Gáspár leveléből szerzünk tudomást, aki ekkor Szigliget várkapitánya. 1647-ből származó levelében arról számol be, hogy Fokon a törökök hajóhada ezer ember szállítására alkalmas.

A törökveszély növekedésével és a török hódítás területi kiterjedésével párhuzamosan a kettős királyság idején Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János hatalmi harca, s a jobbágyok megnövekedett kizsákmányolása a Balaton környék településeinek, népességének nagyarányú pusztulásához vezetett.

A Balaton védő szerepe jelentősen megnőtt a török támadása és a hódoltsági terület növelése kapcsán. Szulejmán Bécs megtámadására felvonuló hadserege (1532-ben) pusztulást vitt mindenfelé, amerre elvonult, így Zalavár környékére is. De a török sereg kénytelen volt a Balaton vízenyős, mocsaras, ingoványos berkeit elkerülni. A Sümegig mégis elhaladó török Csóron András és Verbőczy Imre hadaitól vereséget szenvedett, s hozzávetőlegesen két és fél ezren maradtak holtan a csatamezőn.

A Balaton később is megmentette közvetlen környezetét a török támadástól, amely részint átkaroló hadmozdulatokból, részint a Balaton vizén történt csapatszállításokból és harcokból, részint a parton folyó közvetlen harcokból állt. Ez utóbbi Fonyód várára vonatkozik, amely a mocsár és a hegy közé épült. A török betörés után fontossá vált Funold várát Palonai Magyar Bálint várkapitány védte 1549–1573 között.

Fonyód várával szemben a török Balatonszemesen 1570-ben széles árkokkal, sáncokkal megerősített erődítést emelt (Bolondvár, 1900-tól Bagolyvár). A magyar vízinaszád Szigligeten, a törököké Fokon állomásozott.

1600-ban a török elfoglalja Kanizsát, s ezzel párhuzamosan megerősítik Keszthely védelmét. Sümeg vé-

delmét is megerősítik annyira, hogy az 1664-es szentgotthárdi csatából visszatérő török csapatok nem tudják elfoglalni. Vázsony vára többször került török kézre. A magyarok a kisebb kolostorokat és a kisebb várakat felrobbantották, hogy a törökök ne alakíthassák át azokat erődítményekké. A törökök erős védelmi várat akartak kiépíteni Hegyesden és Tapolcán. Gyulaffy László, Magyar Bálint és Salm Eck (győri főkapitány) hadai azonban 1562-ben visszafoglalták és felrobbantották a hegyesdi kis várat.

A fonyódi vár elfoglalása után korábban a vár védelmét élvező környékbeli lakosság a vízenyős, mocsaras területek magasabb, szárazabb részein keresett védelmet a török elől. A máig is fennmaradt elnevezések megítélésében két elképzelést találunk. Az egyik a dr. Tóth Kálmán szerkesztette Balaton monográfia 355. oldalának a második bekezdése végén található: „Az ordacsehi Kisvár, fonyódi Zardavár, bézsénypusztai palánk biztosította Fonyódot.” A másik felfogás Huba Lászlótól származik, amely szerint Drenavár, Zardavár egy-egy régi búvóhely emlékét őrzi.

A Fonyód védelmével kapcsolatos feltevés nem igazolható, mert Kisvár (Imre-pusztától keletre) és a bézsénypusztai palánk, valamint a fonyódi vár között még egy széles mocsaras, lápos terület húzódott, amely nagyobb védelmet jelentett, mint az említett helyek. Zardavár (Szardavár) a Torhányi- és az Öreg-tó közötti magasabb felszínen épült az ordai és a csehi berek védelme alatt. Nyugatról az Orda-berek zárja le észak-déli irányban, s így az út ettől északra a Balaton partján, vagy ettől délre vezethetett Fonyódra anélkül, hogy Zardavárt érinteni kellett volna.

Az említett helyek korábban is lakott, védettebb környezetben levő területek voltak, amelyeket az esetleges török portyázástól való félelem miatt némiképp megerősítették, és szükség esetén a török elől menekülő lakosság számára is rendelkezésre bocsátottak. Ugyanezt a célt szolgálta Drenavár is (Nagy-drenavár, Kis-drenavár), amely Táská, Buzsák és környéke lakosságának védett környezetet biztosított az esetleges menekülés idejére, s a legeltető állattenyésztéshez is.

A Nagyberek vidékén másutt is találkozunk védelmet és megélhetést biztosító területekkel. Pl. Rátóti-sziget, Gétt-sziget, Újkúti-sziget, Gyula-sziget, Fényesi-sziget, Hosszúláp-sziget, Farkas-sziget.

A török hódítás, a törökellenes harcok a termelőerők nagyobb arányú pusztulásához, s a legeltető állattartáshoz való visszatéréshez, visszafejlődéshez vezettek.

Az északi part pusztulása nagyobb arányú volt, mint a déli parté, mert a törökök hadmozdulatainak irányai a Balatont nyugatról (Kőszeg, Bécs, Szentgotthárd, Kanizsa), vagy keletről kerültk meg, s a déli part hatalmas mocsárvilága megakadályozta a terület valamennyi részének elfoglalását. A veszprémi parton a Zalavár–Balatonvilágos térségben 115 ma élő település mellett majd ennyi elpusztult falvat találtak, és azonosították név szerint is.⁵

Evlia Cselebi, a porta szolgálatában álló török utazó leírása a Balatonról kedvezőbb helyzetet fest: „Oly tiszta vize van, hogy az ember, ha egy egész bárányt megeszik is, és reá ebből az életető vízből iszik, egy kis idő múlva már újra éhes; tehát az emésztést elősegítő, tiszta üde víz ez. A parton lakók a ruhamosásnál szappant soha sem használnak, s mégis tiszta fehér lesz a ruha, ha ebben mossák... Ebben ezernél többféle hal van, melyek ízletesebbek, mint a más országbeliek. Van rajta 40–50 hajó, melyek egyik várból a másik várba viszik a kereskedőket és látogatókat” (1664–66).⁶

A BALATONI TÁJ A TÖRÖK KIŰZÉSE UTÁN

Az 1700-as évek elején Bél Mátyás „Notitia Comitatum Vesprimiensis, Simighiensis et Saladiensis” című kézírata alapján szinte teljesen pontos képet rajzolhatunk a Balaton és közvetlen környékéről, s a Balaton használatáról.

„Akárhogyan is van, a tó nagyon gazdag halakban és a parti lakosságnak nem csekély előnyére szolgál. Ugyanis bőségesen öntözi a földeket és a jószágnak itatási és usztatási lehetőséget nyújt.”⁷

„... de legnevezetesebb a szőlőművelés... a Badacsony és más partfoki hegyeken... hogy ha ezen a Balaton parton a szokottnál bővebb termések vannak, épp azért olyan potom olcsó borárok alakulnak ki, hogy a nyomorult parasztok a szüretjüket felváltva tartott, kölcsönös mulatozásokkal maguk elfogyasztják.”⁸

A balatoni bor elszállítása is piacra várt. Nem volt lényegesnek nevezhető kapcsolat a Balaton déli és északi partja között, mivel az egymáshoz erősített ladi sem volt biztonságos, és nem sok személyt, sem jelentős terhet szállítani nem lehetett. „... kénytelenek az egymásközi forgalomról lemondani.”⁹

A tó jegén való közlekedés és szállítás jelentősebb volt annál is inkább, mert főleg a déli parton „Egyébütt hol széles posvány, hol ingovány, hol sűrű vizek szűkítik a megmunkálható föld területét, vagy akadályozzák a közlekedést.”¹⁰

Nagyon értékes Bél következő megállapítása több okból is: „... a poshadó vizeknek rossz szaguk van, a kutak pedig savasak... Épp ez okból a levegő sem nagyon ajánlható egészségi szempontból, hacsak közvetlenül a tó partszegélye körül nem, ahol a terep magasabb.”¹¹

A leírásból következtetni lehet a korábbi évszázadok gazdasági fejlettségére, a közlekedés és a kereskedelem helyzetére. Megállapítható, hogy útvonalak a déli parton nem alakulhattak ki, csak a berkek vidékét kísérendő, magasabb részekben, mert „legalább 4 mfd hosszan terül el a tó mellett, hol szélesebb, hol keske-

A Balaton ábrázolása a Müller-féle térképen (1709)

nyebb sávban... ez a hatalmas mocsár, melyet a magyarok Bozóthságnak neveznek. Hullámuk mosta partja annyira bizonytalan, hogy még gyalogosok részére sem mutat ösvényt”. A szilárd talajú helyekre kijutni nem lehet, „hacsak a tóparttal nincs összefüggésük”.¹²

A déli parton a boglári hegy után száraz partszegély következik, s ettől keletre alakulhatott ki az ún. királyi útvonal (postaút), amely a lellei és szemesi berket délről kísérte. Itt távolodott el a Balaton partjától, s a Nagyberkek mocsaras területét kerülgetve Marcaliba, onnan Nagykanizsára vezetett.

Az északi parton (a nyugati és keleti partot is ide sorolva) Szalavár, Fenékvár, Keszthely, Györök, Tapolca, Csobánc-vára, Tihany-vára helységeket említi meg, s kiemeli, hogy Keszthely a Festetics család Kristófi ágának hódol, hogy Tapolca a Lengyel család birtoka, Csobánc vára az Eszterházyaké, Tihany várát a pannonhalmi apátság igazgatja, s hogy Kenese jezsuita birtok, lakói a távolabbi pusztákon keresnek munkát.

A déli part települései közül a következőket említi meg: Fok (Siófok), ahol a török az egész vidék védelmére és uralmának biztosítása céljából védőművet épített. A település a török kiűzése után újra benépesült. „Azok tehát, akik ehelyen évi bérért lakhelyet foglaltak, a falut és kis templomukat a veszprémi oldalra építették fel, de földjeiket nagyobbára, s rétjeiket meg szőlőiket is a somogyi részen választották ki maguknak.” Félve az esetleges újabb támadás lehetőségétől, a lakosság a Balaton védelmét keresi. A déli parton fellendül az állattenyésztés mellett a földművelés és a gyümölcsstermesztés.

Kiliti falu és Török pusztá (Töreki) a tópartig, Szabadi a tószegélytől a Sióig terjed. „... és mivel a királyi

6. KANYAR J.: Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Kaposvár, 1967. 70. l.

7. BÉL M.: Notitia Comitatum Vesprimiensis, Simighiensis et Saladiensis. LUKÁCS K.: A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. Tihany, 1943. 235. l.

8. Uo. 236. l.

9. Uo. 255. l.

10. Uo.

11. Uo.

12. Uo.

útvonalon (postaúton) fekszik, gyakorta szenved zaklatásokat...¹³

Szabadiban hajdan szabad telepesek laktak, s miután a régi települést a török elpusztította, a Balatonhoz közelebb költöztek. Szabadit Jut, Kiliti, Fok, Kajár, Bozsok, Enying, Maros határolják. Maros helységben a kevés jobbágy Zichy grófé.

Endréd a tipanyi apátság birtoka, Szárszó Hunyady birtok. Őszöd település fele Hunyady, fele a fehérvári ős kanonok birtoka.

Az 1717-ben újratelepült Lellét Majthényi báró birtokolja. Balatonberény (1773-tól a Hunyadyak birtoka) településhez tartozott mint a falu pusztája, az 1720-ban települt, s Festeticsnek hódoló Szentgyörgy. Balatonkeresztúr is Festetics birtok volt. Szemes a török időkben elpusztult, s csak az 1700-as években kezdett újra benépesülni, s később 1733-ban a Hunyadyak kezére került. Szántód, amely a török időkben elpusztult, a tihanyi apátság birtoka volt hosszú időn keresztül. Bél Mátyás leírása alapján az 1720-ban adózó háztartások és lakosok száma a következő:

Kenese	38 adózó háztartás	kb. 340 lakos
Siófok	48 nem nemesi háztartás	kb. 430 lakos
Kiliti	24 adózó háztartás	kb. 200 lakos
Endréd	29 adózó háztartás	kb. 240 lakos
Szárszó	14 adózó háztartás	kb. 110 lakos
Szemes	6 adózó háztartás	kb. 40 lakos
Őszöd	20 adózó háztartás	kb. 160 lakos

A többi helységre vonatkoztatva Bél Mátyás Notitiájában nincsenek adatok.

Az állattenyésztés, földművelés mellett nagyon fontos gazdasági ágazat volt a balatoni halászat. „Akár-hogyan van is, a tó nagyon gazdag halakban, és a parti lakosságnak nem csekély előnyére szolgál. Ugyanis bőségesen öntözi a földeket és a jószágokat itatási és usztatási lehetőséget nyújt.” „Ez a tó egyébként nagy terjedelme, vízének sajátossága és halainak minden más víz halainál finomabb íze miatt is figyelmet érdemel. Feljegyzésre érdemesnek tartjuk, hogy jégi halászatot is gyakran folytatnak a Balatonon ... amelyet magunk is megszemléltünk 1701 januárjában...”¹⁴

A Balaton mellett levő 39 község lakóinak száma az 1720-as években 6620 lehetett, amely a török idők pusztítását mutatja. A XVIII. század végére a balatoni települések lakóinak száma kb. megháromszorozódott, amely részint a lakosság visszatelepülésével, részint azzal magyarázható, hogy a földesurak hazai és külföldi telepeseket fogadtak az elpusztult falvak benépesítésére. 1710 és 1740 között Lellén, Balatonszentgyörgyön, Udvariban, Salföldön és Zánkán fogadnak telepeseket.

A XVIII. század közepén a Keszthelyi-hegység és a Balaton-felvidék oldalain levő elszórt települések köz-

ségekké alakulása megtörtént (először a Keszthelytől keletre levő területeken: Gyenesdiás, Vonyarcvashegy, majd később a Veszprémhez közel fekvő Almádi, illetve a déli parttal is nagyobb forgalmat lebonyolító Révfülöp esetében). A XVIII. század második felében népesült be a déli parton Zamárdi, az északi parton Akali és Örvényes.

Krieger Sándor mérnök 1774-ben tervet készített a Balaton lecsapolására, s az 1776-ban készült „Descriptio” adja a lecsapolási terv szöveges indoklását. A lecsapolásnak a célja az volt, hogy a Balaton vidék földesurainak – Festetics, Hunyady, Inkei, Jankovich, Puthéányi, Eszterházy, Széchenyi, a veszprémi püspökség és zalavári apátság, a Magyar Kegyes Tanítórend – birtokait növelni lehessen. A következmény beláthatatlan lett volna. Szerencsére a malom tulajdonosainak, és másoknak az ellenállása, harca a Balatonért a lecsapolási terv elvetését eredményezte.

A Balaton problémájával egyre gyakrabban, s egyre többen foglalkoznak a XVIII. század utolsó harmadában. A termelőerők fejlődése, a népesség számának növekedése, a Habsburgok nyersanyaggal történő el látása, s az ipari termékek felvevő piacának növekedése érdekében biztonságossá kellett tenni a Balaton és a közvetlen vízgyűjtő területéhez tartozó területek ármentesítésével a mezőgazdasági termelést. A mezőgazdasági termelés növelése érdekében új, földművelésre alkalmas területeket kellett szerezni. A megtermelt áruk elszállítására, az ipari termékek behozatalára, valamint az északi és déli part eltérő adottságai, a mezőgazdasági termelés részbeni különbözősége – északon kő, gyümölcs, szőlő, bor, délen homok, nád, gabona – következtében szükséges árucserre lebonyolítása érdekében is előtérbe került a Balaton és a közvetlen környezetében levő vizek szabályozása, ármentesítése, a hajózás feltételeinek biztosítása.

Erre csak a Balaton vízszintjének csökkentése, a vízrendszerhez tartozó folyók szabályozása, és a tó mocsaras öbleinek lecsapolása után kerülhetett sor (a Krieger-féle tervváltozat, valamint Böhm Ferenc és Nagy József munkássága által).

A balatoni hajóforgalom növekedésére – a török kiűzése után – a XVIII. század második felében került sor. „Nagyobb hajó 1760 körül jelent meg a Balatonon a közlekedés és a teherhordás szolgálatában. Festetics gróf ... hollandi hajóáccsokkal a tengeri hajókhoz hasonló nagyobb vitorlášajót építtetett, mely még a XIX. század első évtizedeiben is közlekedett.”¹⁵

Tulajdonképpen két hajóról van szó. Az egyiket Festetics Pál építtette fenékpusztai birtokán és 1753-ban „Kristóf”-gálya néven tették vízre. A másikat Festetics György építtette Antonio Borival, az Olaszországból hozott hajómesterrel, mivel az előző már használhatatlanná vált. A 33 méter hosszú, „Phoenix” nevű sószállító gálya Festetics gróf vitorlás hajóparkjának legnagyobb hajója volt, s 1797-ben bocsátották vízre. Eb-

13. Uo. 247. l.
14. Uo. 236. l.

15. Balatoni Kurír. 1808.

ben az évben kezdte meg működését Európa első rendszeres gazdasági iskolája, a Georgikon. Alapítója, a felvilágosodott Festetics György, a Habsburgok politikájának ellensúlyozását is szolgálta vele.

A Festetics kastély 1750 körül meginduló építkezéseiben, a 72 holdas park elrendezésében, végleges kialakításában még a neves magyar botanikus, Kitabel Pál is segédkezett, s megkezdte a Balaton első tudományos elemzését a víz minőségének vizsgálataival kapcsolatosan.

A Balaton vizének halászatával kapcsolatosan korábban többször tettem említést. A XVIII. század végén a halászat fellendül annak ellenére, hogy a vízpart halászati jogával a község tulajdonosa rendelkezett. A hal egyik részének beszolgáltatása ellenére is egyre nagyobb arányokat ölt a balatoni halászat. Később a földbirtokos a halászati jogot bérbe is adja, s így nagyobb, s állandóbb jövedelemhez jut. A bérlőnek pedig az a célja, hogy a bérelti időben növelhesse a szákmányolt hal mennyiségét.

A Balaton vidék egyre inkább ismertté és vonzóbbá kezd válni. Nincsenek statisztikai adataink a balatoni fürdőzéssel kapcsolatosan, de tudjuk, hogy a környék lakói nemcsak az állatok fürdőtetése, itatása és a halászat céljából keresték fel az üdítő vizet, hanem fürdőzés céljából is. A fürdőzés egyben tisztasági fürdőt is jelentett, s inkább a késő délutáni, esti órákban került rá sor. Ez a fürdőzés, amely elsősorban a Balaton déli partjához közeli lakosokat érintette, még nem jelentette a fürdőkultúra kialakulásának kezdetét.

A gyógy- és termálvízre épülő balatoni, ún. melegvizes fürdőkultúra a XVIII. században indul nagyobb arányú fejlődésnek két központtal: Balatonfüred és Hévíz.

Balatonfüreden a régóta ismert „savanyú” vízre települt fürdőkultúra kezdetét 1743-ban kereshetjük, amikor a források környékét megtisztították. A vendégek számszerű növekedése miatt megkezdtek a Nagyvendéglő építkezését 1775-ben, addig a vendégek sátrakban laktak. Az első fürdőorvos 1786-ban kezdte meg működését Füreden, amely a XVIII. század végére már Európa-szerte ismert fürdőhely lett.

A hévízi fürdőkultúra csak a XVIII. század utolsó évtizedében kezd kialakulni, annak ellenére, hogy vizét az 1300-as évektől kezdve felhasználják. 1794–1800 között a tó fölösleges vizét a hévízi patakon keresztül a Balatonba vezették, s a tó túlfolyó részén „feredő házat” emeltek.

A BALATON KÖRNYÉK A XIX. SZÁZADBAN

A melegvizes fürdőkultúra két központjának fejlődési üteme s méretei között igen nagy eltérés mutatkozott Balatonfüred javára. A külföld érdeklődése a

Balaton mellett Balatonfüred gyógyvizére és a keszthelyi gazdasági akadémiára irányult.

„A Balaton, mint különleges táj, mint érdekesség ekkor már meglehetősen nagy hírnek örvendett, azonban a külföldi vendég által kívánt kultúráról álmodni sem lehetett. A külföldi ilyen formán, mint érdekességet emlegette a Balatont, ahová azonban jól felkészülve kell menni, mert furcsa kalandok érhetik az embert.”¹⁶

A Balatoni Kurír 3. oldalán olvashatjuk, hogy „A Balaton nagyon sokáig volt Magyarországnak elhanyagoltan pompázó természeti kincse”.

Az a hajóút, amelyről a Balatoni Kurír tájékoztat, Keszthelyről Kenesére vezetett 1808-ban. A nyugat-keleti irányú hajóút egyetlen szakaszának esetleges fürdőzéséről sem tesz említést, kivéve Füredet.

Richard Bright utazásai a Dunántúlon 1815-ben arról tanúskodnak, hogy Füred fejlődése és híre túljutott a határokon és növekedett a látogatottsága is. „A Magyarország minden vidékén előforduló ásványvizek az ország természetrajzának uralkodó vonását alkotják. Különösen gyakoriak az északi megyékben. A leghíresebb ásványvizek közé tartozik a füredi. Forrása a Balaton partján tör elő, és Balatonfüredet Magyarország egyik leglátogatottabb fürdőhelyévé avatja. Az ásványvizeket az ország minden részébe szétküldik.”

Hévíz fejlődése alig mozdult valamit a fürdőkultúrában. „Keszthely mellett van egy melegforrás, amely egy tavat táplál. A tóból csatorna vezet ki. A növényzet fejlődése és az iszaplerakódás oly rohamos, hogy eldugulással fenyeget. Azon esetben a szomszédos nagy rét víz alá kerülne. Sokáig nagy ügyel-bajjal járt ennek a csatornának a rendbentartása. De most nem kell semmi mást tenni, mint behajtani a bivalyokat. Az állatok hol előre, hol hátrafelé mozognak benne és kitépdesnek és letaposnak mindent, ami idővel eltöltene a csatornát.”¹⁷

„A környékbeli melegfürdőt néztük meg, amely két mérföldnyire, a Hévíz-patak forrásánál fekszik. Mint fürdőhelyet alig érdemes említeni. A gróf nyilván csak az alsóbb népréteg számára rendezte be. A parasztok nyáron eljönnek és a helyszínen orvost kapnak, aki a vérvétel vagy köpölyözés annyira kedvelt orvoslásmódjával kezeli őket.”¹⁸

A Balaton vidék fejlődése az ország általános fejlődését tükrözi. Richard Bright írja a keszthelyi helyzetéről: „A gazdasági újításoknak ezen gócpontján is észre lehet venni a magyar gazdaság nagy elhanyagoltságát. Fedetlen szénakazlakat találunk, a gabonát lovakkal, vagy ökrökkel tipratták, és olyan cséphadaróval csépeltek, amely ahelyett, hogy egész hosszával esett volna a szalmára, a végén súlyos ólomgolyóval volt ellátva, ez azután szétzúzta azt a néhány kalászt, amelyre rázuhant.” „Badacsonyból Szigligetre men-

16. Balatoni Kurír. Uo.

17. R. BRIGHT utazásai a Dunántúlon (1815). Veszprém, 1970. 49. l.

18. Uo. 51. l.

tünk. Ez egy sziklás hegyoldal, a legnagyobb összevisszaságban épült kis falu. Szegény parasztok, akiknek szőlőjükben fekszik minden vagyonuk, laknak benne, és a földesúrnak egy-egy gazdatisztje van. Az uraságnak, aki úgy gondolom asszony, háza van itten, de nem lakik helyben." „... én eltűntem egy kis időre, hogy a nádasból felhallatszó bölömbikákat hallgassam, és elnézegessem annak a sok apró tűznek a fényét, amelyet a Balaton partján végig a rákászó parasztok raktak.”¹⁹

A sok apró tüzet a Balaton partján elsősorban a kellemetlen és óriási tömegű szúnyogok távoltartása és a zavartalan rákászás, halászás érdekében gyújtották meg. A mocsaras, vizenyős, lápos területek kedvező feltételeket biztosítottak a szúnyogok rajzásának. Ez a kellemetlen tényező is oka a balatoni fürdőkultúra lassú fejlődésének. Hévízről tudjuk, hogy ott egy-egy nagyobb esőzés után a környéket, amely melegebb, párasabb volt, ellepték az ún. gyötrőszúnyogok (*Aedes vexans*). Ilyen esetekben a fürdőzők vagy elhagyták Hévizet, vagy petróleummal és füstöléssel védekeztek ellenük. (A maláriás megbetegedést csak az 1930-as évektől kezdték csökkenteni.)

A tehetősebbek a szőlőkben nyaralókat építettek, amelyeket a század elején még nem használtak fel a Balatonra érkező vendégek elszállásolására, mivel ilyen igény ekkor még nem volt. „Poharazás közben elmondta azt a sok gyönyörűséget, amellyel az ősz kedvesedik, amikor a nyaraló minden zuga megtelik vendéggel, akik a falvakból és környékéből feljönnek, hogy a szüret örömeiben részt vegyenek.”²⁰

A hegyek lábainál és az oldalakon, a Balaton-felvidéken, főleg a Riviérán megtelepített szőlő- és gyümölcskultúra, amely a történeti ókorhoz vezethető vissza, az ottani foglalatosság, a jó levegő, a táj harmonikus hatása lehetővé tette a légfürdő- és szőlőgyógyászat kialakulását.

„A szőlőhasította szelíd lejtő, a zsenge hajtások üde, lágy zöldje, a szilva- és cseresznyefa tiszta fehér virága és a szőlőkben seregesen álló barackfák piros színpompája ... tarka képbe olvad össze.”²¹

A századforduló fontosabb települései közé tartozt az északon Keszthely, Meszes-Győrök, Szigliget, Badacsony, Tomaj, Rendes, Szepezd, Akali, Tihany, Balatonfüred, Kenese, délen Fenékpusztá, Szentgyörgy, Balatonberény, Keresztúr, Fonyód, Boglár, Lelle, Szemes, Szárszó, Szántód, Zamárdi, Siófok.

A népesség számának változása a Balaton melletti területen a XIX. század folyamán

Települések	Lélekszám		
	1828-ban	1869-ben	1890-ben
Kiliti	1387	2013	2152
Endréd	1239	1694	1847
Zamárdi	519	853	898

Települések	Lélekszám		
	1828-ban	1869-ben	1890-ben
Szárszó	572	849	890
Őszöd	325	512	549
Szemes	375	567	711
Lelle	5696	1052	1085
Boglár	275	616	951
Balatonkeresztúr	442	708	867
Balatonberény	695	1078	1249
Balatonszentgyörgy	402	890	1162
Keszthely	6920	5473	6973
Gyenesdiás	—	948	1163
Vonyarcvashegy	—	847	913
Meszesgyőrök	486	612	737
Balatonederics	550	947	1172
Szigliget	501	832	934
Tördemic	402	704	888
Badacsonytomaj	564	1155	1560
Salföld	293	487	613
Balatonrendes	193	141	214
Kövágóórs	1469	1751	2092
Szepezd	188	318	414
Zánka	321	434	444
Akali	270	337	323
Udvari	412	264	344
Örvényes	269	218	228
Aszófő	343	367	394
Tihany	565	734	893
Balatonfüred	1046	1707	1788
Arács	368	550	621
Csopak	205	408	345
Kövesd	507	275	269
Paloznak	141	269	311
Lovas	186	365	347
Alsóórs	510	550	552
Almádi	—	—	296
Vörösberény	652	715	792
Kenese	1522	1697	1657
Balatonfő-Kajár	1530	2049	1895
Fokszabadi	1210	1594	1507
Siófok	1136	1884	2381

A Balaton vidék községeiből 1881 és 1890 között 3593 fő vándorolt ki, s csak 1682 fő volt a bevándorolt népesség száma. Erre részint az ad magyarázatot, hogy a századforduló tájékán a Balaton mocsaras területei messze délre és északon a Tapolcai-medencében is terjengtek. Délen a Balaton nyílt vízzel nyomult be Fenékpusztá, Hídvég, Vörs, Batthán, Szentgyörgy települések által határolt területre. Hídvég és Fonyód környéke viszont már mocsaras, lápos terület volt.

E terület nagyobb arányú feltöltődése az erdőirtást követő fokozottabb talajerózió miatt megnövekedett Zala hordalék lerakódása következtében kezdődött meg. Mintegy 50 év alatt egy újabb sziget keletkezett Balatonszentgyörgytől északkeletre, s az átkelés nem

19. Uo. 41., 44. l.

20. Uo. 45–46. l.

21. Uo. 45–46. l.

Batthánál volt, hanem a sziget révén az előbbi átkeléstől északra, a Balatonszentgyörgy–Fenékpuszta közötti viszonylag keskeny szakaszon.

A Nagyberek nyílt vizű, mocsaras, szigetekkel, lápos részekkel tarkított területe Keresztúr, Újlak, Kéthely, Szentpál, Varjaskér, Nikla, Táská, Buzsák, Lengyeltóti, Orda, Csehi, Boglár településekig terjedt. Ennek a területnek a fonyódi Várhegytől keletre eső részét a Fonyód-bozót, Orda-berek névvel jelölték.

Balatonlelle és Szemes között a háromszög alakú berek egészen Péntekhelyig húzódtak. Ettől keletre még két jelentősebb bék fűződött le a Balatonról. Az egyik Kőröshegy és a Balaton, a másik Szántód környékén alakult ki. A Szántódnál levő bék a századfordulón (XVIII–XIX. század) még egy keskeny természetes csatorna révén közvetlenül kapcsolódott a Balaton nyílt vizéhez. A nyugati part mellett és északon a Tapolcai-medencében voltak még jelentős kiterjedésű mocsaras, lápos területek.

A fentiekből következik, hogy az 1800-as évek elején a Balaton somogyi partján levő településekre jellemző; kevés a házak száma, általában egyutcásak, a balatoni turzástól délre terülnek el, s az egyetlen utca a Balaton irányába néz.

Vörs derékszög alakú, egyutcás település 29 házzal. Ugyancsak egyutcásak: Batthán 12, Balatonszentgyörgy 16, Balatonberény 12, Balatonkeresztúr 14, Balatonboglár 19–20, Szemes 14, Szárszó 13, Zamárdi 12 és Siófok 10 házból álló helységek. Csak Balatonlellét osztja több részre két, egymással párhuzamos utcája. Balatonlellén akkor 16 ház volt.

A fonyódi Várhegyet teljes egészében erdő borította, s mindössze 5–6 házból állt a település. Keresztúr és Fonyód között települést nem találunk, viszont jelentős a szőlőtermesztés.

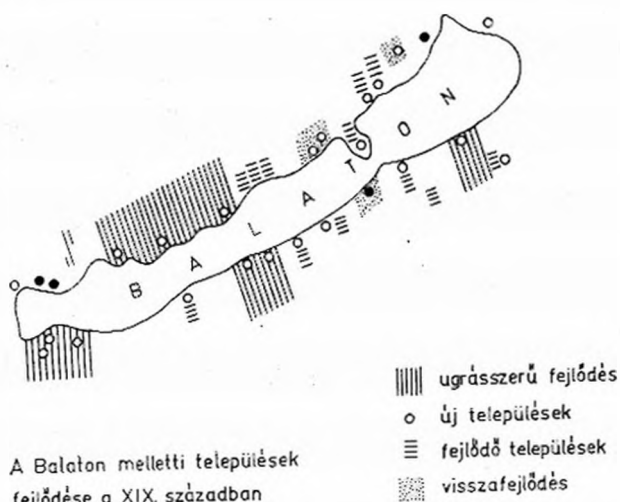
A mai fonyódligeti vasúti megálló környékén 4 ház települt a délről a Balatonhoz vezető út mentén, s aztán Boglárig semmilyen település nincs. Szántód szóró települését 5 egymástól távolabb levő épület alkotta.

Szemes és Szárszó házai nem a postaút mellett épültek, hanem olyan kisebb jelentőségű helyi útvonalak mentén, amelyek a megye délebbi területeivel kötötték össze a településeket.

A legnagyobb lélekszámú település Keszthely, lakóinak száma megközelíti a 7 ezer főt. A gyors növekedés részint a Festetics grófok által alapított gazdasági akadémia működésével függ össze. Ez a fejlődés, a népességszám növekedése a század közepére csökken, s a századfordulónig nincs változás. Keszthely a fejlődésben megrekedett.

A mellékelt táblázatból kitűnik, hogy a XIX. század folyamán a Balaton melletti települések egy részében megállt a lélekszám növekedése, lakosainak száma alig változott, egy része visszafejlődött, egy része fejlődött, egy része ugrásszerűen fejlődött, s néhány új település keletkezett.

A fejlődésben megállt vagy csak jelentéktelen mértékben változott

A Balaton melletti települések fejlődése a XIX. században

északon: Alsóórs, Vörösberény, Poloznak, Lovas, Keszthely, Meszesgyörök, Akali, Aszófő, Csopak;

délen: Ószöd, Fokszabadi;

keleten: Kenese, Balatonfőkajár.

Visszafejlődött (a lélekszámot tekintve)

északon: Kövesd, Udvari, Örvényes;

délen: egyetlen település sem.

Növekedett a népesség

északon: Balatonrendes, Kővágóórs, Zánka, Tihany, Balatonfüred, Arács;

délen: Kiliti, Endréd, Zamárdi, Szárszó és Szemes helységekben.

Ugrásszerű a fejlődés (kétszeres vagy többszörös a lélekszám növekedése)

északon: Balatonederics, Szigliget, Tördemic, Balatontomaj, Salföld, Szepezd;

délen: Siófok, Lelle, Boglár, Balatonkeresztúr, Balatonberény, Balatonszentgyörgy

községekben.

Új települések

északon: Almádi, Gyenesdiás, Vonyarcvashegy;

délen és nyugaton nem keletkeztek.

A közölt beosztás alapján megállapítható, hogy a Balaton déli partján – Ószöd és Fokszabadi kivételével – jelentős mértékű a fejlődés, amely a déli vasút megépítése után még fokozódott is. A 15 déli település közül 13 folyamatos vagy ugrásszerű fejlődést mutat a XIX. század folyamán. Ószöd, Kiliti és Fokszabadi fejlődése a vasút megépítése után megállt, illetve visszafejlődött (mivel a vasúttól kissé távolabb estek).

Siófok a déli part gyorsan fejlődő központjává válik (a déli vasút megépítése után megnövekedett vonzása következtében). Innen nyugat felé, a vasút mellett levő települések népessége a Budapesttől való távolság növekedésével csökken. (Siófok 2381, Zamárdi 898, Szárszó 890, Szemes 711) Balatonlelle, Boglár területéig. Itt a délről bekapcsolódó forgalom, valamint az üdültetés nagyobb lehetőségei következtében újra növekedett a lélekszám. A déli part harmadik fejlődő körzete Balatonkeresztúr, Balatonberény és Balatonszentgyörgy vidéke.

Az északi part mentén az első fejlődő rész a Keszthelyi-hegység lábánál levő 3 kisebb központ területe. A másik fejlődő szakasz Badacsony környéke, a harmadik Révfülöp, Balatonszepezd és Zánka környéke. A fejlődés negyedik területe a Balatonakali és a Balatonalmádi közötti szakasz, ahol kialakult Balatonalmádi; Balatonfüred és Tihany pedig tovább fejlődött. A többi település vagy mérsékelt, vagy egyáltalán nem, vagy visszafejlődött (Kövesd, Udvard, Örvényes).

A keleti part két nagyobb településének: Balatonkenesének és Balatonfőkajárnak 1828–1890 közötti 400 fős gyarapodása nem jelentős.

A XIX. század 1828–1890 közötti szakaszában az északi part 42 helységében a népességnövekedés 8000. Ugyanebben az időben a déli part 13 településében hét és fél ezer, tehát háromszorosa az északi parthoz viszonyítva.

A lélekszám-növekedés horizontális elrendeződése tehát így alakult: az északi part mentén 1828–1869 között nagyobb arányú volt a fejlődés, a lakosság a partközeli hegyek oldalain természetű szőlők termőterületeire, illetve a Balaton északi és déli partja között a legjobb összeköttetést biztosító útvonalak mellé húzódtott, ahol szőlőtermesztés is volt. Az északi part termékeinek elszállítását a déli parton megépített vasútvonal biztosította, s ez hozzájárult az északi part termelésének növekedéséhez. Szembetűnő Balatonfüred jelentős arányú fejlődése (1828-ban 1046 fő, 1869-ben 1707 fő), amely a déli vasút megépítésével függ össze elsősorban, mert Siófokon keresztül Balatonfüred a távoli vidékekről érkezők számára is elérhetővé vált.

A déli part fejlődése 1869 és 1890 között nagyobb mérvű, mint az északié, különösen Siófok növekedése ugrásszerű. 1890-ben Balatonfüred 1788 lakosával szemben Siófoknak már 2381 lakója volt. Balatonfüredet viszont több fürdővendég kereste fel.

A Balaton délnyugati partján Balatonberény, Balatonszentgyörgy és Balatonkeresztúr fejlődése vált erőteljessé. Északról ide szállíthatták a követ és a mezőgazdasági termékeket, illetve a délről és délnyugatról érkező ipari és mezőgazdasági termékek innen jutottak északra. A délről is megnövekedett forgalmat Ny-K-i irányban keresztelte a déli vasút. Balatonszentgyörgy tulajdonképpen Keszthelynek is vasútállomása volt.

Az észak-déli forgalom növekedése néhány – a két parton egymással szemben levő – település párhuzamos fejlődését segítette: Fonyód–Badacsony, Balatonboglár–Kövágóórs (Révfülöp), Siófok–Balatonfüred.

A Sió–Balaton szabályozása 1810–1825 között a víz szintjének egy méteres csökkenését jelentette, s használhatóvá vált 38 250 katasztrális hold terület. Ennek a nagyarányú szabályozási munkának volt a műszaki tervezője, kivitelezője Beszedés József, aki a Sió-medencét hajózásra is alkalmasná kívánta tenni, s a Balaton vízszintje ingadozásának megakadályozását a Mura folyóból történő vizelvezetéssel tervezte megoldani. Egyben a Zala folyó medrének bővítésével hajózó utat szeretett volna létesíteni Graz városával. Legnagyobb

terve (álma) a „Kolozsvártól Grazig hajózható országos nagy csatorna” megépítése volt. (Ebből azonban semmi sem lett.)

A figyelem egyre inkább a Balaton felé fordult. A Balaton további vízszintjének csökkentését akadályozó kiliti malmot és a gátját a Balaton-parti birtokosokból alakult „Balaton Anyavízszabályozó Társulat” megvette és 1847-ben lebontatta. Ennek következtében valamivel több mint egy méterrel ismét alacsonyabb lett a tó vízállása, s újabb 6000 katasztrális hold vált használhatóvá a tó partjához közel eső területeken.

A tőkés termelési mód fejlődését mutatja a Déli Vaspálya Társaság megjelenése a vasút megépítése céljából. Ekkor került erre a vidékre a nagytőke. A vaspálya megépítése és védelme a Balaton további szabályozásának adott lendületet. Részint a vasút megépítése, részint a használhatóvá vált magasabb területek – turzások és környezetük – lehetővé tették a balatoni fürdőzés, üdülés kialakulását.

Állami kezelésbe vették a partvédelmet és a kikötők építését. A Balatonon megnövekedett forgalom sürgette a megfelelő hajózás feltételeinek kialakítását. Ennek biztosítása érdekében alakult meg 1846-ban a Balaton Gözhajózási Társaság, s 1846. szeptember 21-én vízre bocsátották a Kisfaludy gőzöst, amely Keszthely és Kenese között közlekedett.

A Balaton és környékének rendezése során kezd kibontakozni a balatoni fürdőzés lehetősége, amikor a városi fejlődés következtében a városok felforrósodott, poros levegőjéből „menekülnék” az iparosok, kereskedők a Balaton partjára, s itt ideiglenes épületeket, ún. nyári lakokat építenek. Egyre többen érkeznek Budapestről, Székesfehérvárról, Veszprémből, Nagykanizsáról, Kaposvárról.

Széchenyinek a terve – a korszerű balatoni hajózás megteremtése mellett – az egyre korszerűsödő olyan balatoni fürdőhely kiépítése volt, amely a nemzetközi igényeknek is mindenben megfelelné. Remélte, hogy a nagybirtokosok tőkéje nagyrészt Magyarországon marad, ha üdülés céljából nem keresik mindenáron a külföldi fürdő- és szórakozóhelyeket. A nemzet gondjaival is többet törődhetnek volna.

A XIX. század közepén (1850) már tudósítás szól arról, hogy Füreden hideg fürdő is van. „Keszthely szép mezőváros a Balaton mellett, 7500 lakossal, gróf Festetics Thassilió gazdaságot tanító intézetével (Georgikon), angol kertjével, nemesített juhaival, ménesével, jó borával jeles. 1839-ben új híd épült Keszthelynél a Balatonon keresztül, mely Szala vármegyét Somogy megyével Feneknél összeköti. A Kisfaludy gőzös Keszthelyig jár a Balatonon.”

„Tihany a Balatonban levő félszigetben egy hegynek oldalában felséges vidékén, a Sz. Benedek rendjén levő szerzet Apátság, két tornyú temploma van. Tihanynál sok fogas-hal van a Balatonban. A tihanyi visszhangot ki nem hallotta?”

„Füred Veszprémtől 3 órányira levő falu a Balaton mellett . . . jó bort termesz. Innen negyed órányira esik éppen a Balaton tava partján egy gyönyörű völgyben a Füredi fürdő és savanyú víz forrása. E forrást négy-

szögben veszi körül a sétáló hely, mely hársfákkal van beültetve, mellette az angol-féle mulató-kert, kápolna, magyar színház. A hideg fürdő a Balaton nádasába van építve. A vendégek elfogadására, kik kívált Pest-ről és a szomszéd megyékből július és augusztus hónapban igen számosan sereglenek ide, kényelmes épületek s vendéglő-házak vannak. Birtokosa a fürdő-intézetnek a tihanyi Apátúr.²²

A forrás három Balaton-parti települést emel ki az északi parton, s mindössze egy esetében említi meg a hideg fürdőzést. Az adat igazolja a korábban tett megállapítást, miszerint a balatoni fürdőzés kezd kialakulni annak ellenére, hogy a parti nagybirtokos tulajdonosok, akik mind a halászó vizek elvesztése, mind a nádvágásból származó jövedelem csökkenése miatt gördítettek akadályokat a Balaton ez irányú fejlődése elé. Azonban a század végén a tóparti parcelálást már ők is szorgalmazták.

A Veszprém megyéhez tartozó Ny-i területről a „Hármas Kis-Tükrör” csak Siófokot említi meg: „Siófok postával a Sió vizének a Balatonbóli kifolyásánál”.²³ Olyan jelentősebb település a területen nem alakult ki, amelyik valamilyen fontosabb központi szerepkört töltött volna be, sem elterjedt fürdőzésről nem tudunk.

A Somogyi part állapotáról nem tájékoztat a „Hármas Kis-Tükrör”, s a Balatonról is mindössze a következőket írja: „Somogy és Szala vármegyék között hosszában nyúlik el a Balaton tava, melyben sok fogas s más halak bőven találhatók. A Balatonon 1846 óta Kisfaludy gőzhajó jár, és a Duna vele összeköttetésbe jövend, de mikor?²⁴

A hideg fürdőzés kialakulásának kezdete az 1860-as évek közepére esik, elterjedése a XIX. század végéig tart, s ez egyben a balatoni fürdőkultúra kialakulásának első szakasza.

Széchenyi István „Balaton – fejlesztési programja” az 1860-as években kezd kibontakozni, amikor a Balaton szabályozása fontosságának megítélésében szemléletváltozás történt. „Az emberi alkotások – pusztá gyakorlati jelentőségükön túl – célkitűzések, eszmék hordozói is, s ilyen értelemben a Sió-zsilipben öltött tárgyi és a gyakorlatra ható formák az a Széchenyi-féle felismerés, hogy a Balaton érték, amelynek »kellő medrében visszautasítása mellett« – mindenmű hasznosítását biztosítani kell, úgy is mint víziútét, úgy is mint üdülőhelyét, s általában úgy kell kezelni, mint a legkülönbözőbb gazdasági értékek forrását.”²⁵

Az 1860-as évektől kezdve a forgalom növekedéséről tanúskodik az újabb hajóállomások építése (Fonyódon 1879-ben, Boglárán 1890-ben), valamint az új hajók megjelenése (a „Kelén”, lapátkerekes 1889-ben, amely később, a csavargözös „Kelén” vízrebocsátásakor „Baross” lett; egy kisebb kapacitású kiránduló-

hajó 1890-ben, két csavargözös: „Helka” és „Kelén” néven 1891-ben).

A tőkés gazdálkodás nagyobb arányú fejlődése, a belső piac szélesedése, felvevőképességének növekedése, a városok lakosságának ugrásszerű emelkedése, a munkamegosztásban bekövetkezett változás, a nagyobb arányú tőkebefektetés nagyban hozzájárult a Balaton és közvetlen környezetének átalakulásához. A természetes táj nagyobb arányokban kezd átalakulni műtájjá.

A századforduló körül épülnek azok az újabb vasútvonalak, amelyek a Balaton összeköttetését teremtik meg a Dunántúl és a Kis-Alföld távolabbi városaival. A Budapest–Szombathely között levő vasutat Veszprémből Tapolca–Ukk felé leágaztatják, s megépítik a Veszprém–Győr közötti vonalat. Később építették meg azt a vonalat, amely közvetlenül a Balaton északi partján Tapolcára vezetett. A déli parton három új vasútvonal kapcsolódott az 1861-ben átadott vaspályához.

A vasutak jelentős mértékben elősegítették a fürdőkultúra továbbfejlődését, megváltoztatták a fejlődés jellegét, ezért más problémák jelentkeztek, s így a századfordulótól egy másik szakaszába lépett a balatoni fürdőkultúra.

A hideg fürdőzés kialakulásának, s vele együtt a fürdőkultúra kezdetének időpontját Ligeti L. Siófok esetében az 1863. évi Sió-zsilip átadásától számítja. „Bár a kérdés még csak mellékesen szerepelt, de a Balatonnal már mint fürdőhellyel számoltak. A modern balatoni – és főleg a siófoki – fürdőélet kezdeti tehát 1863-tól számíthatók.”²⁶

Ugyancsak Ligeti L. írja: „... sőt a vasút kedvező hatását Keszthely is megérezte, jóllehet állomása Szentgyörgy volt. Keszthelyen létesült az első igazi balatoni fürdő: a Sziget-fürdő, amelynek hatására megjelentek a parti vilák és szállók is.”²⁷

A hideg fürdőzés kialakulására épülő balatoni fürdőkultúra nyomait az 1840-es évek végén Füreden találjuk meg. Föltételezhető, hogy a „Hármas Kis-Tükrör” eltúlozza a vendégek számát és a kényelmes épületeket, illetve nem tesz különbséget a hideg és a meleg fürdésre érkező vendégek között, s megtévesztő a két nyári hónap említése is. Általában tapasztalható, hogy napjainkban is megnő a nyári idényben a meleg fürdőkre érkezők száma, s ez még jellemzőbb volt a XIX. században.

A közlekedés korábban említett fejlődése időben megrövidítette a Balatonhoz vezető utat. Az urbanizációs folyamat felgyorsulása szükségessé tette a természetes tájak felkeresését. A nyári forróság elviselhetlenné teszi a poros levegőjű városokban való állandó tartózkodást, ugyanakkor a tőkés fejlődés egyeseknek már elérhetővé teszi a Balatont.

22. Hármas Kis-Tükrör. Pest. 1849–1850. 61–62. l.

23. Uo. 65. l.

24. Uo. 74. l.

25. LIGETI L.: A Balaton és szabályozása. Vízügyi Történelmi Füzetek. Bp. 1974. 51. l.

26. Uo. 51. l.

27. Uo. 62. l.

„Mint Curiósumot ezennel közhírré tesszük – ha jól vagyunk értesítve –, hogy a kaposvári uradalom főbérleje egy gőzfürdő építkezéséért folyamodott a f. m. Herczeg Eszterházy központi jószágigazgatóhoz, s ez az építkezést megtagadta. S így megtagadták Kaposvár közönségétől azt, amelyre a lég és kenyér után legnagyobb szüksége van a tikkasztó nyári napokban. Hol az aszaló napsugár alatt a bival, tehát, sertés csapdától vert porfelleges utcákon akkora fekete verejtékeket izzadsz, mint egy tési lencseszem, s ha le akarod magadról mosni vagy kútba kell ugranod, vagy 6 mérföldre menned a Balatonhoz, másképp nem fűrödhetel...” – írta a Somogy.²⁸

A tökéletes fejlődés következtében szükségszerű fejlődésnek indult fürdőkultúra kezdeti szakaszában egy speciális tényező is szerepet játszott. „Bécsből, megbízható magán levélből merítjük már a fővárosi lapok által is közölt azon hírt, hogy Ő Felsége a királyné a nyári fürdői saison nagy részét Balatonfüreden fogja tölteni – ha valami közbe nem jön” – olvashatjuk egy korabeli (1886-os) megyei tudósításban. Egy következő pedig az előkészületekről ad hírt és így kiált föl: „Middön mindezeket látja az ember, szinte felsóhajt: miért nem volt csak minden ötödik évben is egy-egy fejlődési látogatás itt? Ez esetben már régen az európai hírneves fürdők sorában volna Balatonfüred, melynek a természet oly pazar kézzel osztá szépségeit.”²⁹

A császárné Füredre történő érkezésének előkészületei Siófokot is jelentős mértékben érintették. „Ő Felsége érkezésekor 50 zárt ajtajú fürdőszoba építetik a víz színére, könnyebb fürödhetés kényelméért.” A vasúttársaság az utakat, a Sió partját fákkal ültette be. Egy pompázó várótermet is építettek abból a célból, hogy ott „a császárné várakozhat, vagy megpihenhet a hajó indulásáig”.³⁰

A fürdőhelyek látogatottsága növekedett, elsősorban Balatonfüredé. „Akik iparkodni fognak a fürdő idényre, még kaphatnak szállást a magánházaknál, de itt sem sokáig.”

Megkezdődött a parcellázás is. Pl. Balatonfüreden 1866 májusában 20–30 házhelyet osztottak ki magánosok részére. A korabeli sajtó mégis arról panaszkodott, hogy „Balatonfüreden a fürdőidény már megkezdődött, hanem ez ideig nem nagy közönség élvezte a fürdőt és a jó léget... mert Füred többé nem egyedül a szórakozás, élvezetek helye, hanem a gyógyulásé is.”

1866 júniusában viszont megnőtt a látogatottság. „Naponként számos vendég érkezik a kitünő gyógyerejű helyre, hol annyian nyertek már üdülést... A hideg fürdők semmi kívánni valót nem hagynak, melyek beljebb vitettek a Balatonba.”³¹

Balatonfüred fejlődése folyamatossá vált. A következő évben kényelmes, díszes új fürdője, parti sétánya mellett „... új életet nyer azon vitorlás és gyors

hajócskák folytán”.³² A fürdő területén a legszebb kilátást biztosító helyeken újabb 30 telket hasítottak ki a magános építkezők számára. A vendégek száma egyre nőtt, a hajó „naponként számos családot hoz”, s Füreden ezen a nyáron (1867) 1116 vendég fordult meg.

Ezekben az években Füred a legkeresettebb és leglátogatottabb fürdőhely az egész Balaton mellett. Ezzel egyidőben fejlődik a déli part fürdőinek forgalma is. „A déli partokon fürdők igen látogatottak, de bármerre fordulj, a drágaság egyformán nagy, a külföldi fürdőhelyekhez nem is hasonlítható.”³³

Keszthely fürdőügye is elmozdult a holtpontról azaz, hogy a keszthelyi Balaton-fürdő Részvénytársulat a fürdő gyökeres átalakításához fogott. A leendő sétányon 500 darab fát ültettek el, „... azután táncrét, borpince, utak és kerítések is munkába vétettek, s a Balaton fenekének mélyítése az iszapnak porondali eltöltése, sőt már a női fürdőnek deszkapadlóval ellátása is a legközelebb megtörténik”. További fejlődéshez hozzájárult „A hévizi csodás erejű gyógyforrás közelléte, a városi s falusi életmód együtt feltalálható előnyei... a vidék szépsége és aránylag olcsó fürdés és életmód oly vonzerejű lényezők, mely alapján Keszthely legszebb reményekkel nézhet a jövőbe”. A részvénytársaság 1868-ban büszkén jelentette, hogy a Balaton-fürdőt „minden kényelemmel ellátva folyó évi május hó 24-ikén megnyitja”. A fürdő helye egy mélyített és kideszkázott uszoda. Jó színészet, élvezetes zene. Szállások mérsékelt áron kaphatók. Kb. húsz évvel a balatonfüredi hideg fürdőzés kezdetének időpontjához, vagy két évvel a fürdőkultúra nagyobb arányokban meginduló fejlődéséhez viszonyítva, Keszthelyen is elkezdődött a fürdőkultúra nagyobb arányú kibontakozása. Ám „... a fürdőhelyre fordított költségek, a közelebbi forró napok dacára, nincs itt annyi vendég, mint amennyit várnak”.³⁴

A déli parton a legnagyobb arányú fejlődést Siófok éri el, mert viszonylag közel van Pesthez, Székesfehérvárhoz, átkelőhely Füredre. Fejlesztőleg hat még „... a vaspálya közlekedés, kereskedelem, postai, távirati közlegek... (ellátás), s mindezen lényeges kedvezmények s különösen a tiszta s természetes fenéken való hullámos fürdés jótékonyága – a siófoki fürdőhelyet mint e nemében valódi unicumot tevék ismeretessé... (a vendég) épen és megerősítve hagyja el meggyógyulásának e színhelyét... A fürdés az idén még kellemesebb leend, mivel a fürdőben úgy a férfiak, mint a nők osztályzataikban újnemű nagy zuhanyok fognak alkalmaztatni.”³⁵ Siófokon a fürdőkultúra fejlődésének kezdete 1866. Két év múlva vetődnek fel a fejlesztéssel kapcsolatos problémák nagyobb arányokban: kevés a szálláshely, alig van étkezési lehetőség (csak a Bányai Vendéglő működött).

28. Somogy. 1866. I/2. sz.

29. Somogy. 1866. I/4. sz.

30. Somogy. 1866. I/5. sz.

31. Somogy. 1866. I/17. sz.

32. Somogy. 1867. II/18. sz.

33. Somogy. 1867. II/30. sz.

34. Somogy. 1869. IV/16. sz.

35. Somogy. 1869. IV/21. sz.

1868-ban Siófokon 100 kereskedő család lakott, s köztük Olaszországból, Horvátországból, Angliából származó idegen kereskedők is voltak.

A főleg Pestről és Somogyból érkező fürdővendégek száma egyre nő, s mert kevés a férőhely a forgalomhoz viszonyítva, egyesek Kilitiben foglaltak szállást, ezért közlekedettek rendszeresen Siófok és Kiliti között társaskocsikat. Siófokon végül is új kávéházat építettek, a régit renoválták és több nagyobb kiterjedésű építkezésbe kezdtek, mert „évről évre jobban felkarolva, már tavaly is annyira látogatva volt vidékről, sőt még külföldről is”. A piac és az étkezés is olcsóbb lett, s „így nincs, ami a vendégeket visszatartja”.

Siófok és Füred között megkezdődött a versengés. Siófok eléri, sőt a századfordulóra el is hagyja Füredet. Keszthelyen nincs annyi vendég, mint amennyit várnak, Siófokon a fürdővendégek száma naponként gyarapodik, Füreden „A szállások mind lefoglalván nincs egy árva zug lakó nélkül s még a parkba, sétaterre is jut éjjeli vendég ... A vendégeket még mind-egyre szállítja a Kisfaludy gőzös”.³⁶

Füred tehát nagyon keresett fürdőhely. Négyszer, ötször annyi vendég érkezik, mint a távozók száma. Ezért kevés a szállás. „A vendég savanyúvizet, savót iszik, fürdik, kúrát csap, s midőn estve ágyról kellene gondoskodnia, a park lócaín vagy az új sétateren ke-

res menchelyet.”³⁷ Végül Füreden is megkezdődött az építkezés: az ófürdőt lebontották, s felépítették az új fürdőházat (1868 október). 1869 tavaszán Füreden még nagyobb építkezések kezdődtek, Siófokon élénk a vendéggjárás, s a kényelem biztosítására is nagyok az ígéretek. „Siófokon is nagy az építkezés. Siófok versenyezni akar Füreddel?”³⁸

A következő néhány idézettel érzékelhetőbbé kívánom tenni Füred és Siófok versenyfutását, s egyben a fejlődés ütemét is:

Balatonfüred 1869-ben

„Hogy még nem érte el európai hírét, mert az apátok és az uradalom akadályozták azt ... Balatonfüreden 700 személy fordult meg ezelőtt egy hétig.”³⁹

„Az idény nem is olyan víg, mint szokott lenni, hanem azért van sok férjhez adandó szép leány, de kevés a vőlegény. Anna vigalomkor ez a vendégkoszorú majd egészen pusztul ... az országgyűlés elnapolásával sok vendéget várnak Pestről ... A savó azért fogy; a színház látogatatlan, s a kővéházak füstjében ... aszalódnak ... a szálláshiány okozza, hogy a vendégek nem mernek nagyobb számmal jönni ... volna ma 100 szobája Fürednek, mind elfoglalva volna.” (Meleg idő volt.) „Kedves sétánk a Balaton-part, minden felé élő és nyíló virág ... egészen paradicsomi kéj, míg tárcádhoz nem kell nyúlni.”⁴⁰

A siófoki strand az 1880-as években (egykorú metszet). – Strand von Siófok, im Jahre 1880 (gleichzeitiger Stich).

36. Somogy. 1869. IV/27. sz.

37. Somogy. 1869. IV/29. sz.

38. Somogy. 1870. V/17. sz.

39. Somogy. 1870. V/23. sz. és 26. sz.

40. Somogy. 1870. V/26. sz.

Siófok 1869-ben

Kevés és drága a szállás, nincs jó árnyas helye, drága az eledel. „Akkora a csirke, mint egy seregély, párban 60–80 kr. A péksütemények elfognak, mint a hold . . . Tessék elhinni, hogy Füreden olcsóbb az élet.”

„Sajátságos, hogy Siófok nem fogja fel helyzetének, jövőjének nagyságát . . . Most még csak egy előnye van Füred fölött, hogy nem kell annyira öltözni, nem kell akkora putcz.”⁴¹

Milyen fejlettségi szintet ért el a fürdőkultúra a századfordulóra? Helyhiány miatt röviden jellemzem. A századforduló tájékán a Balaton körül néhány település jelentősebb fejlődést ért el. Közülük kiemelkedett az északi parton Keszthely város (és fürdő), Balatonfüred (fürdőhely), Balatonalmádi (fürdő); a déli parton Siófok (fürdőtelep), Balatonföldvár (nyaralótelep), Balatonboglár és Balatonlelle (nyaralóhelyek), Fonyód (villatelep), Balatonberény (nyaralóhely).

Keszthely városa és a fürdő 58–60 utcából álló település volt. A hajdani fürdőt a Balaton partján kb. 300 méter széles és 600–700 méter hosszú park övezte. A „Gőzös-kikötő”-től délre húzódtak a fürdőházak. A kikötő másik oldalán a „Csolnak és Korcsolyázó Egylet” egy-egy épülete volt látható. A parton túl ÉK-i irányban – a vasút és a Balaton nyílt vize között – nádas, mocsaras részek következtek. A mezőgazdaság tudományos művelése vált egyik legfontosabb központi funkciójává. A kialakult új városrész: a polgárváros. Kórháza, téglavetője és téglagyára is jelzi a fejlődés mértékét. A Balaton ÉNy-i partjának Keszthely lett a fürdőközpontja, amelyet jelentős mértékben befolyásolt a gyógyvízéről egyre híresebb és keresettebb Hévíz. A forgalom legnagyobb része Keszthelyen keresztül bonyolódott le vasútállomása és hajókikötője miatt. A település kb. 250 épületet határolt körül. A Keszthelyi-öböl partján a vasútig nádas, berkes rész húzódtott, kisebb területen volt rét és legelő, ezt szántók követték. Az öböl középső részét „ltató boczká”-nak nevezték.

A Keszthely és a Szigligeti-öböl közötti területen, a vasút és a Balaton között település nincs, építményt sem találunk. Keszthely és Meszesgyörök (Böngyér eleje), a vasút és a Balaton között berkes, nádas a partvonal. A települések a vasúttól északra húzódnak. Gyenes-Diás és Vonyarc szórt házainak építése elsősorban a már akkor is intenzív szőlőműveléssel függött össze. A Keszthelyi-hegység déli és keleti lejtőin (Pető-hegy, Feketehegy, Vashegy, Zsele-hát, Csetény, Garga-hegy, Sáskaszáli domb, Csalithey stb.) széles sávban díszlett a szőlő. Itt a Balatonra néző lejtőkön szórt a település. Ezt csak Meszesgyörök bontja meg (kb. 30 ház), melynek egyutcás házsora a Balatonhoz vezet, de itt sincs épület a Balaton partján. Meszesgyöröktől északra összeszűkül a Balaton melletti sáv, s csak később, Becehegy tájékán szélesedik újra; a vasút és a Balaton között ismét megjelennek a nádas, süppedős, feltöltődő részek. A hegy oldalán sok a szőlő.

A Csalithey magasságától a Szigligeti-öbölben a hasonló nevű hegyig terjedő szakaszon 14 kisebb-nagyobb patakocska töltögette a Balatont. A Szigligeti-hegyen sok a szőlő, s a déli és keleti oldalon 50 épület volt. A part továbbra is nádas, mocsaras, amely Szigliget és a Badacsony-hegy között kiszélesedett. Badacsonyban a déli, keleti és nyugati lejtőkön sok a szőlő. A település szórt házai elsősorban a szőlők között találhatóak. Szigliget több utcás település, 38 házzal; Tördemic egyutcás, 24 házzal; Badacsontomaj több utcás, 49 házzal. A Badacsony déli lejtőjén félkörben, elszórtan kb. 140 ház, illetve préház volt. Vasútja ekkor még nem volt, hajóállomása már igen. Közélemben a Hableány Szálloda.

A Badacsony és az Őrsi-hegy közé újra nádas, mocsaras rész húzódtott. Az Őrsi-hegy, Tepécshegy, Ábrahám-hegy, Bükk-hegy nyugati, déli és keleti lejtőin – Riza-majortól félkörben Balatonrendesig – több szőlőt természetettek, mint Badacsonyban. A szórtan elhelyezkedő épületek száma megközelítette a 200-at.

Balatonrendes központja egyutcás és összesen 26 házból állt. A hegyek és a Balaton között egy nagyon vékony csíkban húzódtott nádas, amely csak ott szélesedett ki, ahol a Burnóti-patak töltögette a partot. Balatonrendestől egészen Balatonudvarig csak egy-egy kisebb feltöltött rész terült el. Innen Őrvényes, Aszófő és a Tihanyi-félsziget között lápos, nádas part kísért a Bózsai-öblöt.

Ecsér, Révfülöp, Szepezd között a lejtőkön sok volt a szőlő s szórt a település. Az épületek a hegyek oldalain helyezkedtek el. Ecsértől az Őreg-hegyig, beleszámitva Révfülöpöt is, kb. 110 épület volt Szepezdig. Szepezd ekkor 20 házból állt.

Révfülöpön (Fülöp-hegy, Fülöpi rév) hajóállomást építettek. A hajóállomástól keletre két kisebb fürdőház létesült a kis öböl két végén. A Balatonhoz közel fekszik Szepezd és a mindössze 30 házból álló Akali, Zánka kb. 2 km-re van a parttól. Akalitól keletre még néhány szőlőtáblát találunk ekkor, amely az ún. „Fővenyes határszélőtől” Aszófőig hiányzik.

Balatonudvari több utcás települése a műút és a Balaton között alakult ki, s mindössze 37 házból állt.

Őrvényesnél a Balaton partjától eltávolodnak a hegyek, s a lapos vidéken 27 ház és 3 vízimalom épült. A kiszélesedő parti színle vízenyős, mocsaras.

Aszófő több utcás, 42 házból álló település. Itt újra megjelenik a szőlővel beültetett terület, pincékkel, préházakkal. Aszófőtől a Füzfő-öböl (Füzfői-sarok), a balatoni Riviérán szinte csaknem összefüggő a szőlőtermesztés térbeli eloszlása.

Tihanyi-félsziget. A Hosszú-hegyen, Cser-hegyen, Akasztó-hegyen, a Kiserdő-hegyen, Óváron természetettek szőlőt. A félsziget nyaka mocsaras, vízenyős. A félsziget 87 épülete közül mindössze 46 jut Tihany falura.

Balatonfüred két részből állt: Balatonfüred helység és Balatonfüred fürdőhely. A fürdőhelyen már ekkor szépen gondozott parkok, sétányok találhatóak. A gőz-

41. Somogy. 1870. V/31. sz.

hajó-állomás mellett egy olyan fürdőház működött, amelyik kb. 120–200 méter hosszan nyomult a vízre, s még volt két kisebb fürdőház is. A több utcás Balatonfüred falut – a műút mellett – kb. 84 ház alkotta. A fürdőhelyhez közel volt a *Baricska-major*. A fürdőhely, amely kb. 50 épületből állt, ugyancsak több utcás. Utcái közül néhány a Balaton partjához vezetett. Az épületeket ligetekbe építették, vagy ligetes, fás részekkel vették körül: Hercegrímás kertje, Stefánia sétány, Deák sétány, Kolos sétány, Tölgyes liget, Fenyves liget, Hársfasor. A fürdőhelynek jó összeköttetése volt a faluval, illetve *Balatonarácscsal* (Arács), *Tihany-nyal*, *Siófokkal*, *Almádival*.

Balatonfüredtől *Alsóörsig* a falvak – *Arács*, *Csopak*, *Kövesd*, *Poloznak*, *Lovas* – 1–3 kilométer távolságban ülnék a Riviéra szélén, ott, ahol a patakok völgyében összeköttetést találnak távolabbi vidékekkel, a Bakony más részeivel. A települések központi magjaiban mindössze 30–40 ház található, viszont a szőlőkben sok az építmény: Arács, Csopak és Kövesd között 40.

Alsóörs egyik részében – amelynek központja kb. 1–1,5 kilométerre van a Balaton partjától – 41 ház volt. A település másik része, az ún. Alsóörsi villatelep, a Balaton partjával párhuzamosan húzódó félutcaból, s mindössze 6 házból állt, nem számítva ide a szőlőkben levő építményeket (9 ház).

Almádi házai a szőlőkben szétszórta épültek, a településnek nem volt központi magja. A Balaton partján létesült az Almádi major, az Almádi puszta és Almádi fürdőtelep. Ez utóbbinak gőzhajó-állomása, fürdőháza, postája, távirója volt. A Balaton partját parkosították. Érdekessége, hogy a fürdőtelep a fejlődés során a település magjává vált. A Remete-völgyben 121–124 m tszf. magasságban volt a „Női légfürdő”, míg az „Úri légfürdőt” a völgytől DK-re, 167 m tszf. magasságban alakították ki a szőlőkkel körülvett tisztáson, ahol 16 kisebb-nagyobb „levegősátrak” voltak elhelyezve. A Balaton és a szőlők közötti részen építettek meg a „Hattyú” vendéglőt és gyógytermet. A fürdőtelepen volt még a „községháza és szálloda”, fürdőigazgatóság, posta és telefon. A Balaton-parton egy jelentős méretű parkosított terület, s benne a „Zenepavilon”. A part nyugati oldalának meghosszabbított részén volt a „Fürdőház”, a park középső útjának meghosszabbításában a gőzökikötő, s a parkosított területen kívül mocsaras, nádas partszegélyen volt a „Közfürdő”. A településen még volt egy ún. „Kneipp-öntőház”.

Vörösberénynél és Fűzfőnél a Balaton partja újra mocsaras és vizenyős. Vörösberény kb. 50 házból álló település, Fűzfő néhány házzal rendelkező major. Tőle keletre ÉD-i irányú szőlősáv húzódott 6 km hosszan, 1,2 km szélességben.

Balatonkenese (Kenese) környéke szinte egybefüggő szőlőterület. A több utcás település 150 házat foglalt magába. A szőlőkben elszórta levő építmények száma 40. A gőzhajó-állomás mellett párhuzamosan a Balaton partjával, kiépített park a fürdőzésről tanúskodik, annak ellenére, hogy itt fürdőházat nem építet-

tek. A Balaton partján, közvetlenül a tó mellett építményt nem találunk. *Akarattyá* még puszta. A körülötte levő szőlőkben és a pusztán 9 építmény volt található.

Balatonaligán néhány ház volt mindössze, viszont a vasútállomástól földút (karbantartott kocsit) vezetett a Balaton partján épült szállodához.

Balatonvilágos (Domonkos puszta) 9 házból állt. A vasúti megálló környékén – beleszámítva a csárdát is – mindössze 8 ház volt elszórta. A Balaton partján kialakult világosi villatelepen 4 épület jelzi a fürdő-kultúra kezdetét.

Tovább haladva dél felé, Siófokig említésre méltó település nincs. Kisebbségben megjelenik a szőlő, a gamászi csárdának és a Sós-tói majornak mindössze néhány épülete van (a századforduló körül).

Siófok települése is két részből állt. A vasútvonaltól délre egy több utcás, 92 épületből álló település húzódott a Siótól keletre. A Sió átvezető hídtól délre gőzhajó megálló, a Balaton partján gőzhajó-állomás volt. A vasút és a Balaton között a Siótól keletre levő területet parkosították, mellette parcelláztak. Ezen a területen a 37 épület a fürdő-kultúra fejlődését jelzi. Ennek a területnek a partján két nagyobb és két kisebb fürdőház nyúlt a víz felszínére. A Siótól keletre fekvő terület fürdőzését pozitívan befolyásolta az a homokturzás, amely a Sáfránykert dűlő, Sós-tó szakaszán elvékonyodott. Ettől keletre suvadásokkal keletkeztek azok a nyelvszerű képződmények, amelyek csipkézlik a partot (Bulla B.).

A Siótól nyugatra a vasút és a Balaton között az öt épület is (a Sió közelében) jelzi a fürdőtelep terjeszkedési irányát. Ezen a területen is kialakítottak egy, a másikhoz hasonló nagyságú parkot. A parktól 400–500 m-re volt a löversenyter ellipszis alakú területe, amelynek a Balatonnal és a vasúttal párhuzamos nagyobbik átmérője 500, a kisebbik kb. 300 méter lehetett. A településnek a vasút és a Balaton-part közötti részét akkor már Siófok fürdőtelepnek ismerték a források. A fürdőtelepen volt egy fürdőház, középen magánfürdők, távolabb kelet felé a népfürdő. Az elhelyezés és az üdülés célját szolgálta: a Sió-szálloda, a gyógyterem és étterem, a Hullám-szálloda, a Központi-szálloda, a kerékpár iskola, dr. Ney svéd torna intézete, a kertészet, a színpör, a Korona-szálloda, a Fogas-szálloda és vendéglő és a Fodor vendéglő. Siófoknak – az említettekén kívül – postája, telefonja, távirója volt.

A fürdőteleptől keletre, az ún. homokturzás (Arany-part) nádas, vizenyős területe a Madarasi dűlő keleti vonaláig tartott. Ettől keletre homokos a partközeli. A Sió vonalától nyugatra a partvonal közvetlen közelében egy keskeny homoksáv, majd a vasútig füves térség húzódott kb. 5 km hosszan (Ezüs-tpart).

A vasúttól délre, a Siótól nyugatra 2 km hosszú, viszonylag keskeny sávban (200–300 m) ismét megjelenik a szőlő.

Siófoktól *Szántódig* épület a Balaton és a vasút között nincs.

Zamárdiban a házak a vasúttól délre épültek. A település a központban levő 37 házból és a Kőhegy (174 m) szőlői között levő 12 épületből állt.

A Balaton-parti települések elmaradtak a parttól néhány kilométerrel délre levő települések nagyságától. Pl. *Balatonkiliti* (Kiliti) házainak száma a belső területen 129, a szőlőben elszórtan 37. *Balatonszabadi* (Fok-Szabadi) házainak száma 92. Itt a Balaton-part fürdőtelepe nem kapcsolódott össze a régi településsel. *Balatonendréd* (Endréd) házainak száma a központban 106, a szőlőkben 51. *Kőröshegyen* a faluban 52 ház, a szőlőkben 30 ház, *Balatonföldváron* 70 ház volt.

Balatonszárszó (Szárszó) 55, *Szólád* 70, *Balatonszemes* (Falu-Szemes) 56, *Ószöd* 44 házból álló település. A települések nagysága ettől a vonaltól nyugatra megnő. *Balatonlelle* (Lelle) 98 házból álló település, *Látrány* központjában 83 ház, szőlőiben 59 épület állt. *Balatonbogláron* (Boglár) kb. 100 az épületek száma. *Orda* 39, *Csehi* 48, *Szőlőkislak* 39, *Szőlősgyörök* központjában 89 ház, a szőlőben 38 épület volt. *Fonyódon* 116 ház, *Lengyeltóiban* 102 ház, *Balatonkeresztúron* 78 ház, *Kéthelyen* a központban 176 ház alkotta a települést, a szőlőkben 100 épület volt.

Szántódnál az átkelést a Révcsárda mellől indulva bonyolították le. A háromszög belső területének egy része vízzel borított, a többi mocsaras, nádas rész, a turzást fű borítja. A település (Pusztasántód) 25 házból állt (Pusztasántód, vá. Szántód, Révcsárda). *Szántód* és *Balatonföldvár* között (Földvár) a part fűvel és náddal borított, *Balatonföldvár* és *Szárszó* között homokos, távolabb füves.

Balatonföldvár települése 2 részből állt: a Földvári csárda környéke és *Balatonföldvár* nyaralótelepe, amely a Balaton-part és a műút között alakult ki. A parton a sétány keleti végében volt a fürdőház, középen 5 külön fürdő.

A part és a vasút között a Magyar Atlétikai Club, a Zrínyi-szálloda stb. épült. Két nagy parkjához – az „Alsó Nagy Liget” és a „Felső Liget” – két sétány kapcsolódott: a „Felső Sétány” és a „Völgyi Sétány”. A nagy ligetben épültek az éttermek és a „Kupa vezér szálloda”. Volt vízvezetéke, szivattyúháza, kertészete, bazársora. Jelentős volt a parcellázás is.

Balatonszárszó (Szárszó) települése egyutcás, végén a vasúti megállóhelyel. Házainak száma összesen 55. Környékén kisebb foltokban szőlőt termesztettek. Szárszótól nyugatra inkább az állattenyésztés dominált. (Füves-fás részek, s erre utalnak a gémes kutak és a part elnevezései: pl. „Uztató eleje”.)

Balatonszemes (Falu-Szemes) települése is két részre oszlott: a kiépülő, parcellázott, ún. „Villatelep”-re, amely a falutól keletre részint a vasút és a Balaton között (12 épület), részint a vasúttól délre (7 épület) alakult ki. A másik része az egyutcás falusi település, 42 házzal. A szemesi szőlőben 14 házat építettek.

Balatonlelle (Lelle) nyaralóhely, valamint a Csomané pusztá (Czegléd pusztá) és Csillag pusztá között (Lelle–Szemes között) levő háromszög alakú területen nyílt vízzel is rendelkező mocsaras, nádas, bozótos te-

ület húzódtott. A magasabb részekben bivalyt legeltettek, a Balaton és a vasút között szőlőt termesztettek. Balatonlellén megkezdődött a Balaton és a vasút közötti rész parcellázása, s így a település funkciója szerint már kezd két részre oszlani. A parti sávban levő 12 épület alkotta az ún. nyaralóhelyet, a falu 72 házból állt. A műút mellett még egyetlen ház sincs. A Balaton-parton levő móló személy- és áruszállításra enged következtetni. Balatonlelle és Balatonboglár között majdnem teljesen összefüggő, parcellázott részek találhatóak. A vasútvonaltól délre a két kisebb tó (Uzσό) körül mocsaras, nádassal borított rész ékelődött be háromszög alakban a dombok közé.

Balatonboglár (Boglár) két mólója közül az egyik régóta bonyolít le forgalmat a két part között. A másik ettől nyugatra a gőzhajó mólója. A vasút és a Balaton között 16 épület volt: pl. a „Somssich villa” és a „Vendéglő”. A település magját 100 épület alkotta. Balatonboglár és Fonyód között a partvonal mellett fás, füves rész húzódtott.

Fonyód ekkor már több részből állt. Az ún. „Fonyódi-bozót” nádassal, mocsaras területtel, kisebb-nagyobb nyílt víztükrrel borított felszíne összekötötte a hasonló jellemzőkkel bíró Nagyberkek mocsár- és nádvilágát az Orda- és Csehi-berkekkel. Ezek területén ekkor még nagy kiterjedésű, nyílt vízű tavak is voltak. Az Öreg-tó az Orda-berkekben csak egy keskeny nyílt vízzel volt összeköttetésben a tőle délre gészen Imréd pusztáig húzódtó tával, amely Ny–K-i irányban kiszélesedett, s összeköttetésbe került a Csehi-berkek DNy-i végén (Csehitől Ny-ra) levő, ún. Tarhányi-tóval, amelynek keleti területét a Falu-sziget és a Pintér-sziget osztotta több részre. A berkek északi részén (Uzσό stb.), a turzástól délre, jelentős a legeltető állattenyésztés. A fonyódi Várhegy, Bugaszegmajor és a Balaton között – a mocsaras területet leszámítva, amely az említett terület kb. 90%-át tette ki –, 9 gémeskút szolgálta az állatok itatását. A Balaton mellett helyenként fás részek voltak (Orda–Csehi magasságában), amelyek mellett – a füves térségen – állattenyésztés folyt, s az állatokat a Balatonban itatták és furdették.

Fonyód házainak száma: 114. A gőzhajó-állomás és a móló mellett – a mai fürdőhelyen – egy nem jelentős méretű fürdőház, a Várhegy alatt – a bélatelepi fürdő mai helyén – két kisebb fürdőház épült. Fonyód település részei: a vasútállomás mellett alakult ki Fonyód-fürdőtelep, a Várhegy alatt (Bélatelep) Fonyód-villatelep, a fonyódi Várhegy, a Várhegy keleti oldalán Felső-Fonyód, a Várhegy nyugati, illetve középső részén Alsó-Fonyód volt található. A fürdőkultúra fejlődése szempontjából jelentős: a 3 fürdőház, a Béla, a Major, a Zichy lakótelep, a szálloda a móló mellett, a szálloda és a vendéglő az út mellett, a Szarvas vendéglő és szálloda a Várhegyen. A Várhegy délnyugati lábánál az erdős, fás környezetben levő major az állattenyésztést szolgálta. Délre mocsaras, ingoványos és füves részek váltakoztak.

A fonyódi Várhegy és Máriatelep vasútállomása között homokos, füves, fás részek követték egymást. A

vasúttól délre volt a fonyódi gulyahálás, s ott, ahol az út a vasúttól eltávolodott, újra megjelent a szőlőtermesztés. Az állattenyésztés céljait szolgáló építményeken és a vasúthoz kapcsolódó 3 épületen kívül Mária-telep vasútállomásig mindössze 2 épület volt a part mentén. A balatonfenyvesi vasútállomásnál a partot „Csillapító elejé”-nek nevezték.

A máriatelepi vasútállomás környezetében mindössze 4 épület volt. Az úttól délre a Nyíres vízenyős, füves térsége jó lehetőséget biztosított az állattenyésztésnek.

A Marcali-hátság, a Balaton melletti turzás és a Varjaskér, Buzsák, Bézsény között elterülő Nagyberek legnagyobb része mocsaras, náddal borított. Északi és déli része rét, legelő. A helyenként kiemelkedő szigetek az állattenyésztés célját szolgálták (Rókatői-sziget, Égett-sziget, Szigeti-major, Újkúti-sziget, Gyula-sziget, Jás-sziget, Hosszúláp-sziget, Farkas-sziget). A Nagyberek déli szegélyén levő jelentős állattenyésztésről tanúskodnak a major, akol, gulya, puszta elnevezések (Hunyadi-akol, Fehérvíz-puszta, Kund-puszta, Lengyel-tóti-gulyaakol, Fekete-akol stb.).

A Balaton partján, a máriatelepi vasútállomástól kezdve a vasút és az út között összefüggő szőlő húzódtott. Az úttól délre jelentős az állattenyésztés, amelyet a keresztúri gulyahálás és az ugyancsak keresztúri üszőhálás jelez.

A máriatelepi vasútállomás és a keresztúri vasútállomás között levő szőlőkben 43 épület volt. A Balaton-partot homokos, füves, itt-ott fás, nádasokkal tarkított részek borították. A keresztúri vasútállomástól keletre másfél kilométerre, egy keskeny beöblösődésnél „Köves”-nek nevezett a partrész.

Balatonkeresztúrtól a Balaton partjára vezető út végétől keletre alakult ki a keresztúri fürdő egy T-alakú fürdőházzal. Fonyód és Balatonkeresztúr között ekkor sem fürdőt, sem fürdőházat nem találunk. A fürdőzés Mária-telep és Balatonkeresztúr között mégis kezd kialakulni, mivel a szőlőkbe épített présházak alkalmasak voltak vendégek fogadására is. A berényi és a keresztúri hegyen kialakult nagyarányú szőlőtermesztés növelte a présházak, pincék számát, s így a szőlőművelés mellett egyre inkább szolgálták a fürdözést is, amely a sobi vonal kiépítése után ugrásszerűen meg-

nőtt. Balatonkeresztúr házainak száma 61, a berényi és a keresztúri hegy szőlőiben 92 építmény volt.

Balatonkeresztúr és Balatonberény felezővonalánál a Balaton partját „Hegyeskő”-nek nevezték el. Innen a balatonkeresztúri vasútállomásig a Balaton partja füves. A vasútállomás közelében levő parton három fürdőház szolgált a fürdőzőket. A keleti fürdőházhoz fasor vezetett. Ettől keletre a Balaton-partot „Aszó Boczkó”-nak nevezték, s a part és a vasút között füves rész húzódtott.

Balatonberénynek 75 háza volt, s ebből a parton mindössze 2 épület állt. Ott, ahol a vasút megközelíti a Balatont, a partot „Sarkantyú Boczkó”-nak, ettől nyugatra „Nagy Akadó”-nak nevezték.

Balatonszentgyörgy a parttól két kilométerre települt, mert a part vízenyős, helyenként kisebb nyílt víz is található (Fekete-Berek, Kender-tó, János-tó). A gémeskutak itt is állattenyésztésről tanúskodnak. Balatonszentgyörgynek 47 háza volt. A Kis-Balaton a Zala folyó révén kapcsolódott a Balatonhoz.

Ezen a helyen a Balaton vizét széles sávban nád borította, jelezve a feltöltődés mértékét. Fenékpusztát 12 ház alkotta, az út mellett volt az útvám. A Balaton-partot füves, fás rész kísérte.

A Balaton nyugati partján „Lapos köves”, „Kis tanya”, „Gróf fürdőháza”, „Tilalomfa” elnevezéseket találunk (délről északra). A nyugati part mentén is a legeltető állattenyésztés volt jelentős.

A XIX. század végére 9 nagyobb gyógy- és üdülőhely alakult ki a Balaton körül:

1. Keszthely város és fürdő.
2. Balatonfüred fürdőhely.
3. Balatonalmádi fürdő.
4. Siófok-fürdőtelep.
5. Balatonföldvár nyaralótelep.
6. Lelle nyaralóhely.
7. Boglár nyaralóhely.
8. Fonyód.
9. Balatonberény nyaralóhely.

A kilenc nagyobb gyógy- és üdülőhelyből már hat jut a déli partra. Az északi part fejlődése a vasútvonalak kiépítése után föllendült, de a balatoni fürdőkultúra fejlődésének második fázisában elmaradt a déli part mögött.

Lóczy István

IRODALOM

- BACSÓ S.: Magyarország éghajlata. Budapest, 1959.
Balaton Monográfiája. Budapest, 1974.
Balaton (útikönyv). Budapest, 1958.
BÉKEFI R.: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Budapest, 1907.
BÉLL B.—TAKÁCS L.: A Balaton éghajlata. Budapest, 1974.
BÍRÓ J.: Hajók a Balatonon. Tihany, 1966.
BULLA B.: Magyarország természeti földrajza. Budapest. Distanzen tabella für das Somogyer Comitatus 1856. Nagykánizsa, 1857.
DOMOTOR S.: Hajóutazás a Balatonon 1808-ban. Balatoni Kurír. Keszthely, 1808.
EOTVÓS K.: Utazás a Balaton körül. Budapest, 1916.
FÉNYES E.: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak... Pest, 1840.
FÉNYES E.: Ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása. Budapest, 1857.
FÉNYES E.: Magyarország ismertetése statisztikai, földrajzi s történelmi szempontból. Pest, 1865.
FÉNYES E.: Magyarország leírása. Pest, 1847.
FODOR F.: Magyarország gazdasági földrajza. Budapest, 1924.
Hármas Kis-Tükör. Pest, 1849. és 1850. évi kiadás.
Helységnévtár: Somogy vármegye helységnévtára. Kaposvár, 1924.
KANYAR J.: Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Kaposvár, 1967.
KARDOS I.—SIMÁLYA V. F.: A Balaton összes fürdő- és üdülőhelyeinek leírása. Kaposvár, 1907.
LUKÁCS K.: A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. Bél Mátyás „Notitia Comitatus Veszprimiensis, Somoghiensis, et Saladiensis” c. kéziratának fordítása és ismertetése. Tihany, 1943.
LENKÉI V.: A Balaton mint gyógytényező. Budapest, 1912.
LIGETI L.: A Balaton és szabályozása. Vízügyi történetek. 7. sz. füzet. Budapest, 1974.
LÓCZY I.: Somogy legfontosabb postaútvonalai az 1700-as évek végén... Város-történeti tanulmányok. Kaposvár, 1976.
LÓCZY I.: Posta- és kereskedő utak Somogyban a XIX. sz. végén. Uo. Kaposvár, 1976.
LÓCZY L.: A Balaton földrajzi és társadalmi állapotának leírása. Budapest, 1920.
LÓCZY L.: A Balaton térképe 1902-ből. Budapest.
A balatoni fürdő-kultúra első szakaszának lezárása tanulmányomban ehhez a térképhez fűződik. A térkép pontosan a századforduló idejére kialakult fürdő-kultúra kezdeti szakaszát ábrázolja, s tágabb környezeti viszonyainak bemutatásával nagyon pontos képet fest az elért fejlődésről.
A térkép elemzése során szembetűnő, hogy a Balaton mellett milyen jelentős volt az állattenyésztés és a szőlőművelés. Ez utóbbi főleg az északi parton. Az állattenyésztés és a Balaton kapcsolatát, az ún. „ltató”, „ltatói boczka”, „Usztató eleje” stb. igazolják.
MADARÁSZ A.: A Balaton világa. Budapest, 1953.
MAKAY B.: A Balaton a történeti korokban. Budapest, 1913.
MAROSI S.—SZILÁRD J.: Balaton menti tájtipusok ökológiai jellemzése és áttekintése. Földrajzi értesítő. XXIV. évf. 4. füzet. MTA Budapest, 1975.
NAGY J.: Somogy megye térképe. Kaposvár, 1802. Levéltár.
NÁDASDI S. I.: Tekintetes Nemes Somogy Vármegyében lévő minden helyiségnek... Buda, 1811.
R. Bright utazásai a Dunántúlon 1815-ben. Budapest, 1970.
ROBOZ I.: A Balaton szerelme. Pest, 1856.
RUPP J.: Magyarország helyrajzi története. Pest, 1870.
SÁGI J.: A Balaton írásban és képen. Keszthely, 1902.
SÁGI K.—ZÁKONYI F.: Balaton. Budapest, 1970.
SCHMIDT F.: A balatoni szőlőgyógyászat. Budapest, 1933.
SCHULHOFF Ö.: Magyarország ásvány- és gyógyvizei. Budapest, 1957.
Somogy c. újság I., II., III. és IV. évfolyamainak számai az 1866., 1867., 1868. és 1869-es évekből. Kaposvár, levéltár.
Az újság hasábjain megbízható adatokat tartalmazó, érdekes riportokat, beszámolókat olvashatunk a balatoni fürdő-kultúra fejlődésének kezdeti lépéseiről, a problémák okairól s a fejlődés tényezőiről.
SÜMEGI J.: A Balaton gyógytényezői. Budapest, 1935.
SZAPOLCZAY M.: A somogyi Balatonpart községei, mint nyaraló- és fürdőhelyek. Kaposvár, 1896.
SZILÁRD J.: Külső-Somogy kialakulása és felszínalakítása. Budapest.
VOROS L.: Rajzképe Somogy megye VII. járására felosztott területeinek. Kaposvár, 1850. Levéltár.

HISTORISCHER ÜBERBLICK DER AUSBILDUNG DER BALATONER BADERKULTUR,
MIT BESONDEREM HINDBLICK AUF DAS SÜDUFER

In der Ausbildung der Baderkultur am Balaton kam die Domination zweier Faktoren zustande, die einen bedeutenden Einfluss auf die Veränderungen der entwicklungsgeschichtlichen Abschnitte der Baderkultur in Raum und Zeit ausübend, den Ort und die Zeitfolge der Ausbildung von der Baderkultur des Balatons in zwei grosse Teile trennte.

Der eine Zweig der Baderkultur entwickelte sich an den Heil- und Thermalquellen (Hévíz, Balatonfüred). Der andere Zweig, die Kaltwasserbaderkultur bildete sich auf die Gewässer des Balatons angesiedelt unmittelbar am Ufer von den 60-er Jahren des XIX-ten Jahrhunderts aus.

Den Beginn der Entwicklung der Balatoner Landschaft kann man bis zur Ursteinzeit zurückzuführen: die „Szeleta-Kultur”, „Gravetti-Kultur”. In der Neu-

steinzeit bildete sich die sogenannte „Péczeler-Kultur”.

Die Erdfestungen erscheinen in dem letzten Abschnitt den Bronzezeit, hauptsächlich aber in der frühen Eisenzeit.

Die Kelten folgten die Römer, aber damals konnte sich noch keine Baderkultur entwickeln. Wichtigere römische Wege führten unmittelbar am Nord- und Südufer des Balatons wegen des umfangreichen Sumpfes und Moors nicht.

Nach den Römern folgte die Herrschaft der Hunnen (um 433), der Ostgoten, der Longobarden, der Awaren. Die Awaren erlitten im Jahre 803 eine Niederlage von den Franken, und so wurde Transdanubien zu einer Provinz des fränkischen Reiches.

Die ländlichen Ungarn besetzten die beiden Ufer des Balatons, und die Zentren des später ausgebildeten Komitatsystems – Zalavár, Veszprém, Somogyvár – wurden gleichzeitig auch die Verwaltungszentren der königlichen Besitze.

Infolge der Tätigkeit der am Balaton ausgebildeten kirchlichen Zentren – Zalavár, Tihany – verbreitete sich die kirchliche Kultur. An die Stelle des lateinischen Namens des Balatons – Lacus Pelso – trat die Benennung „Balaton“.

Die Bedeutung der Aufbau der Burgen nach dem Mongolensturm trat während des Angriffes der Türken in erster Reihe aus defensivem Gesichtspunkte hervor.

Die Zunahme des Gefahrs seitens der Türken, parallel mit der territorialen Ausbreitung der türkischen Eroberung – während der Zeit des doppelten Königtums – der Kampf um die Macht zwischen Ferdinand von Habsburg und Johann Szapolyai, die gesteigerte Ausbeutung der Fronbauern führten zum Verderben der Ansiedlungen in der Balatonumgebung, zum Verderben der Bevölkerung in grossem Masse und zum Rückgang zur weidenden Viehzucht. Der Sicherheit des Weideganges, der Zuflucht der Menschen dienten gut die aus den Sümpfen der Lagunen einige Meter hoch sich erhebende Inseln.

Im XVIII-ten Jahrhundert bekommen wir eine genaue Übersicht über den Balaton und seine Umgebung nach der Beschreibung von Matthias Bél. „Wie immer es auch ist, der See ist an Fischen sehr reich und dient der Bevölkerung am Ufer zu nicht geringem Vorteil. Er giesst nämlich die Felder reichlich und bietet dem Vieh Möglichkeit zum Trinken und Schwimmen. „Nach der Türkenherrschaft entwickelten sich die Ansiedlungen, der Ackerbau und der Obstbau haben neben der Viehzucht wieder Raum gewonnen.“

In den 1720-er Jahren war die Anzahl der Einwohner der 39 Dörfer am Balaton um 6620. Bis zum Ende des Jahrhunderts wurde sie verdreifacht. Der grosse Teil der zerstreuten Ansiedlungen am Nordufer bildeten sich zu Gemeinden. In letzten Drittel des Jahrhunderts beschäftigten sich immer mehrere Personen mit dem Problem des Balatons. Samuel Krieger bereitete im Jahre 1714 einen Plan zum Abzapfen des Balatons.

Die Entwicklung der Warmwasserbadkultur wurde im XVIII-ten Jahrhundert grossangelegter. In Balatonfüred können wir sie vom Jahre 1743 zählen, als man die Umgebung der Quellen reinigt und für die Verpflegung der Gäste, die angekommen sind, Sorge trägt... Zu Héviz leitet man die überflüssigen Gewässer des Teiches in den Balaton ab – 1794–1800 – und man baut auf dem überfließenden Teil des Teiches ein „Badehaus“.

Im Laufe des XIX-ten Jahrhunderts nahm die Zahl der Einwohner der Ansiedlungen am Balaton zu: im 1828 nahezu 30 000, im 1869 40 000, im 1890 mehr als 45 000. Einige von den Ansiedlungen weichen zurück, die Entwicklung anderer stagniert, und die Entwicklung mancher Ansiedlungen ist sprunghaft.

Die Entwicklung der kapitalistischen Produktionsweise zeigten die Eröffnung der südlichen Eisenbahnlinie im Jahre 1861, die Entwicklung der Balatoner Schifffahrt (1846). Im 1850 ist der Kaltbad in das Röhricht des Balatons eingebaut worden. Für den Empfang der Gäste, die hauptsächlich von Pest und aus den benachbarten Komitaten hierher scharen, gibt es bequeme Gebäude und „Gasthäuser“.

Der Anfangsabschnitt der Ausbildung der Kaltwasserbadens im Balaton dauert von den 1860-er Jahren bis zum Jahrhundertwende. Am Südufer zeigt Siófok die grösste Entwicklung infolge seiner günstigen geographischen Verhältnisse, wo wir den Beginn der Badkultur in dem Jahre 1866 feststellen können.

Bis zum Ende des XIX-ten Jahrhunderts bildeten sich 9 grössere Heil- und Erholungsorte um den Balaton, und davon fallen 6 an das Südufer:

1. Stadt und Bad Keszthely
2. Badeort Balatonfüred
3. Bad Balatonalmádi
4. Badesiedlung Siófok
5. Siedlung zur Sommerfrische Balatonföldvár
6. Ort zur Sommerfrische Lelle
7. Ort zur Sommerfrische Boglár
8. Fonyód
9. Ort zur Sommerfrische Balatonberény